

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 61 (16836)

2004 чылдың
апрель 15,
четверг

Номерни парлалгаже
дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 16.30.
Садар өртээ 3 рубль.

Каа-Хем кожуундан

Кожуун 100 харлаар

Каа-Хем кожуун 1904 чылда үндезилетинип тургустунган. Кожуунуң удуртулгазы, ажыл-агыйы коллективтер болгаш улуг-бичи чон 2004 чылда болуп эртер республиканың кол байырлалдары-биле чергелештир кожуунуң 100 чыл оюн төлөп уткуур дээш белеткел ажылдарын чорудуп турар.

Школага дуза

Күрдүманың депутаты Ч.Ч. Д.Ондар Каа-Хемниң Дерзиг-Аксы школазының ада-иелери болгаш башкыларының дилээ-биле школага эрткен чылын чем хайындырар «Мечта» деп плитаны берген. Ол-ла чайын

Бүрбү САТ.

Айыткалды чугаалажып турар

ЧОН САНАЛ-ОНАЛЫН БЕРГЕН

Тыва Республиканың Чазак Даргазының Айыткалы-биле Бажың-Алаак суурнуң чурттакчыларын Тыва Чазакта килдис эргелекчизи С.Д. Донгак база ол ышкаш Култура яамызының төлээзи В.В. Мортай-оол таныштырган.

Бажың-алаакчылар Айыткалды чоннуң социал байдалын экижидеринче угланган эки деп үнөп, ол айтырыгларда ам-даа чедир кылыр ажылдарның барын чугаалап турганнар.

Суурнуң чагырыкчызы Александра Донгак Чазактың кадрларны белеткээр талазы-биле ажылды аңгылаанын онзалап демдеглээш, кадрлар белеткээри, оларны ажылга өөредери — улуг харысалга-дыр деп чугаалаан. Ол ышкаш А.Донгак энир чылын Новосибирскиге Тываның суму чагырыкчыларының билиг-мергежилин бедидип өөрткенин ТР-ниң Чазаның чедишкенин ажылдарының бирээзи деп демдеглээн.

Суурларда ажылчын туруштарының чедишпейн турары кем-

школага Франциядан келген аалчылар каш инек, хой-өшкүңү база садып берген. Ооң ачызында бо өөредилге чылында школа-ның коллективи болгаш ада-иелер өөреникчилерни хунүң-не бир катап изиг чем-биле чөмгөрип турарын чедип алганнар.

Күзүн ада-иелерниң талазындан өөреникчи бүрүзүңге бүдүн чылда 100 рубльди дужааган турган. Ол акшаның ниити түнүн кижги бүрүзүңге үлээрге, уругларның бир хүнде чөмүңгү өртээ — 1 рубль 40 көпөөк. Чыл эгезинде чыгган ол акшаның төнгени-биле школа-ның ада-ие хуралына бо айтырыгны чугаалашкан.

херек үүлгедишкенин көвүдээринге салдарлыг болуп турар, ону кичээнге аяп, чогуур болгаш тодаргай кем-чеглерни чорудары чугула дээрзин чагырыкчы саналдаан.

Школа коллективи көдээде мал азырап турар кижилерге күрүне дотациязын бээрин, чер ажылыңче кичээнге угландырып, продукция бүдүрүп алган чонга ону сайгарып алырынга таарымчалыг байдалды тургузары чугула деп бодалын илереткен. Көдээде башкыларга бажың тударыңа чээли бербейн турарын эде көөрү негеттинип турар.

Ниитизи-биле хуралга чугаалашкан айтырыглар Ак, Шивилиг эрттирилге пунктуларында «технар» спирттин эртип турарыңа, ооң уламындан болуп турар кем-херек үүлгедишкенин, үе-шаанда бербейн турар уруглар пособиенге, аш-чем өрткөтериниң өзүлдезинге хамаарышкан болган.

Дадар-оол САТ.
Чоон-Хемчик кожуун.

Тыва Республиканың күрүне херегелдеринге аш-чем продуктуларының болгаш эм аймааның дужаалдазынга чагыглар тургузарыңа конкурстар эрттирер талазы-биле

Тыва Республиканың Чазаның Комиссиязының хуралының 2004 чылдың апрель 6-да № 10 протоколун бадьлаар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗАНЫҢ ДОКТААЛЫ 2004 чылдың апрель 7 № 359 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазаның «Тыва Республиканың күрүне херегелдеринге барааннар дужаалдазынга, ажылдар күүселдезинге, ачы-дузалар чедиргезинге чагыглар тургузарыңа конкурстар эрттирериниң чурумунуң дугайында» 2004 чылдың март 17-де № 283 доктаалыңа дүүштүр база социал адырның херегелдерин болгаш кадык камгалал, социал хандырылга болгаш өөредилге системаларын аш-чем база өске-даа барааннар-биле чогуур үезинде болгаш үзүк чок хандырап сорулга-биле Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың күрүне херегелдеринге аш-чем продуктуларының болгаш эм аймааның дужаалдазынга чагыглар тургузарыңа конкурстар эрттирер талазы-биле Тыва Республиканың Чазаның Комиссиязының хуралының 2004

чылдың апрель 6-да №10 саналдап кирип турары протоколун бадьлаар.

2. Тыва Республиканың Саңхөө яамызы, Россия Федерациязының Саңхөө яамызының Федералдыг казначействозунуң Тыва Республикада эргелели 2004 чылдың апрель 6-да № 10 протокол шийтпиринге дүүштүр база Тыва Республиканың Саңхөө яамызының Күрүне садып альшкынарның департаментинде бүрүткеткен күрүне керээлеринге үндезилээш, акша-хөренгилер шилчидерин чорудар.

3. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

4. Бо доктаалдың күүселдези дээш контролду Тыва Республиканың Чазаның Аппаратының Контроль эргелелинге дагзыр.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының бирги оралакчызы А.БРОКЕРТ.

«Шын» солуннуң шаңналы дээш

"ШЫН" - 2004

ТЫВА ХҮРЕШ МАРГЫПДААЗЫН

Бо чылын Тываның Россияның составыңа каттышканыңдан бээр 60 чыл, Кызыл хоорайның тургустунганының 90 чыл оюнга тураскаадып эрттирер.

Бо улуг байырлалга тураскааткан тыва хүреш маргылдаазын

Май 9-та 12 шакта «Хүреш» стадионунга

эгелээрин солуннуң редакциязы ыңнадып тур. Анаа республиканың болгаш найысылалдың эн шыырак мөселери куржир.

Деткикчилерни «Шын» солуннуң редакциязы манап тур.

ШАЛЫПЧЫ АЙНЫ ЧАРЛААН

Агаар-бодустун чылып келгени-биле холбаштыр ховушелдер, арга-арыгда база чуртталга оран-саваларында болуп турар өрттерниң саны көвүдөп, чурттакчы чоннуң амы-тыныңа айыылды тургузуп турар. Мындыг байдалды ТР-ниң Чазаны өөренип көргөш, республика девискээринге АПРЕЛЬ 2-ДЕН 30-ГЕ чедир өртке удур шалыпчы айны чарлаан.

2004 чылдың 1-ги кварталында республика девискээринге болган өрттерин сайгарып көөрге, хөй өрттер Кызыл хоорайга болуп турары илерээн. Хоорайга болган 75 өрттүң чурттакчы чонга чедирген когаралы 700 муң рубль чедип

турар. Эзирик байдалдыг 3 кижги ышка албыгып, амы-тыныңдан чарылган. Өрттерниң болуп турар черлерин сайгарып көөрге, 80 хуузу чуртталга оран-савазыңа болуп турар. Чылда-гаанын сайгарып көөрге: чурттакчыларның от-биле оварымча чок болуп, таакпылап, көстүг бокту херим-кажаалар чоогунга төп, кылымал электри дериг-херекселдерин ажылгап, одалга печкаларын өрт дүүрүмүңге дүүштүр кылбааныңдан хөй өрттер болуп турар. Телефон харылзаазы чок болганыңдан дача девискээрлеринде хайгаарал чок турар бажың, сарайлар өрттерин өжүрери нарын болуп турар.

Өртке удур шалыпчы айны чарлааны-биле холбаштыр өрт айылын болдурбас дээш Кызыл хоорайның өрт инспекторлары профилактика ажылдарын күш-телдирип, өрттү болдурбас талазы-биле чурттакчы чоннуң ортузунга тайылбыр, ажылын күштелдирип эгелээн. Ооң-биле чергелештир албан черлеринин, организацияларның удуртукчуларыңа өртке удур хажы-дышкынарнын дарый эдер талазы-биле бижимел дыңнадыгларны берип турар.

А.НАМДАК,
күрүнениң өрт хайгаарал инспекциязының ажыл-дакчызы.

СУУРДАН ЫРАК ТУРГУССА...

Таңды кожуунуң төвү Бай-Хаак суурнуң Садовая кудумчузунда хлеб заводунуң ишинде хаван фермазы ажыттынган. Суур ортузунга хаван фермазы турбас ужурлуг деп, кижги бүрүзү билир-ле болгай, ынчалза-даа ону соксадып хоруур кижги чок болганыңдан ол бо хүннерде ында. Чем сады, хлеб быжырап чер, хаван фермазы чаңгыс черде.

Ону долгандыр чурттап турар чонга ол дыка-ла таарымча чок. Кайы ырактар-на чыды салгын айы-биле думчукка хап кээп турар. Кадыкка дыка хоралыг. Бажыңдан арыг агаар тынып алып дээш үнүп келирге, хаванзыг чыт чытталып келир. Ол кымга-даа эки эвес деп бодаар мен. Ону СЭС эмчилери, даргалар хоруур ужурлуг, ынчалза-даа бо таварылгада хуу сайгарлыкчыларже

кым-даа чүве чугаалап шыдавастыр. Хээлиниң күштүү ыңдыг бе? «Шын күштүг, шынар ачылыг» деп дорт сөглээн чараш үлегер домак бар. Хаван фермазын суурдан элээн ырадыр тургусса чүл? Бистиң бо айтырывысты шийтпирлежип бээрин улуу-биле диледивис.

Олча ОНДАР.
Таңды кожуун.

Айыткалга хамаарыштыр

СОНУУРГАН НОМЧУДУМ

ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.Д.Ооржактын Улуг Хуралга Айыткалгын номчааш, социал политика талазы-биле угланышкындарга хамаарыштыр өөрөдиге талазы-биле адырга бичи доктаап, санал-аналымны кирикседим.

Мен 70 хар ашкан кырган кижидир мен. Бо Айыткалда көдээ школа-ларга орус дылдың башкылаашкынын шынарын бедидер ажылды чогумчалыг айыткан. Чүге дээрге амыдыралда байдалымыс ону көргүзүп турар болгай. Дээди, ортумак өөрөдиге черлеринче кирериниң шылгалдаларының үезинде көдээ школалардан келген доозукчулар сывырлып чыдып каары меге эвес болгай. Ынчангаш орус дыл башкылаашкынын хыналдага ап, эде көөрү чугула.

Уругларым аайы-биле Кызыл хоорайда 10 чыл ажыг үеде чурттап чор мен. Хоорайда чурттап турар тыва уруглар төрөөн дылын билбеске, дыка хомуудаар-дыр мен. Айыткалда орус дылдың өөреникчилерге тыва дылдың өөрөдиге дугайында айтырыгны база көдүргөндир. Шынап-ла, хоорай школаларына тыва дылды өскө нациялыг уругларга өөрөдиге чугула апарган. Тыва уруглар шупту эртемнери орус дылга өөренип турар-дыр, а хамааты уруглар чүге тыва-лап өөренип болбас боор.

Ниитизи-биле Айыткалды деткип, сонунууган номчудум.

Долгатмаа БӨӨВЕЙ.
Кызыл хоорай.

БОДУ БАЗА СПОРТЧУ

Россия Федерациязының улус өөрөдигезиниң тергиини, күш-ажылдың болгаш спорттуң хоочуну Тимур Опал-оолович Ховалыгының шаңналы дээш өөреникчилер аразына баскетбол маргылдаазы Чадааның № 2 школазының спорт залына болуп эрткен.

Маргылдаага киржири-биле Барыын-Хемчик, Улуг-Хем, Чаа-Хөл, Чөөн-Хемчик кожууннардан оолдарның 10, уругларның 9 командалары чедип келген. Маргылдааның кол шийте-кекчизи Т.Б. Чүлдүм байырлыг чыскаалды ажыткаш, сөстү Улус өөрөдигезиниң тергиини, хоочун спортчу Н.Х. Монгушка берген. Ол чыылганнарга Тимур Ховалыговичниң күш-ажылчы, спортчу намыр чыылганнарга таныштырган. Оолдар, уруглар командаларын ийиий бөлүктөргө чарган. Ийи хүн үргүлчүлүн чидиг демиселдин түннелинде, түннел оюннарже бирги бөлүктүн оолдар командазындан № 1, 2 командаларының командалары, ийги бөлүктен № 3 командалары болгаш Хөндөргей ортумак школазының командалары кирген. Уруглардан бирги бөлүктен № 3 командалары болгаш Улуг-Хем кожуунун командалары, ийги бөлүктен Чаа-Хөл кожуунун база ПУ-6-ның командалары киришкен. Маргылдаа үезинде бичи спортчулар баскетболдун чараш оюннарын көргүзүп, көрүкчүлөрүниң со-

нуургалын чаалап алганнар. Барыын-Хемчик кожуундан оолдар командазы чараш оюнун көргүскен.

Уруглардан үш дугаар чер дээш чидиг демиселге Улуг-Хем кожуунун командазы шыырак демиселден. Оолдардан үшкү чер дээш оон дыка шыыгы эрткен. Хөндөргей ортумак школазы биле Чадааның № 2 командалары ачыр-дачыр тутчуп, сан 21-21 чедир ол-бо чайлып, оон доостурунга чедир 25 секунд арткан турда, Ногаан Ховалыг аваангыр, чаражы биле бир санны киригеш, командаларын тирилелге чедирген.

Уруглар аразына бир-

ги чер дээш оон дүшкүрлүг демиселге эрткен. Аңаа Чадааның № 3 командалары демини көргүзүп, тирикчи болганнар. Оолдар аразына чемпионт дээш демисел кончуг солун, чараш, чидиг байдалга эрткен. Сөөлгү минуталарга чедир сан дең бооп, ол-бо чайлып турган. Оонун төнчүзүнге чедир 35 минута арткан турда, Аян Сат удурланькчыларының шаптааразын-

нарын ажып эртип, дидим, аваангыр халдааш, бир санны ойнааш, командаларына тирилелге эккелген.

Маргылдаага «Эң эки камгалакчы» деп атка Ногаан Ховалыг (№ 2 школа), Олеся Норжун (Чаа-Хөл), «Эң эки халдакчы» деп атка Омак Сат (Хөндөргей), Сырга Капшылдай (Улуг-Хем) олар төлөпиг болуп, хүндүлүг башкызы Тимур Опал-ооловичтен ханага азар шактар-биле шаңнатканнар. «Эң эки шийте-кчилер» деп атка Н.Х. Монгуш, (Чыраа-Бажы), Т.Б. Чүлдүм (№ 2 школа), А.Ооржак (Хөндөргей) олар төлөпиг болган.

Бирги черни алган Чадааның № 3 командалары оолдар командазы Хүндүлүг бижик, 2500 рубльдин өртектег белектерин алганнар. Ийги черни алган Чадааның № 1 командаларының командалары 1500 рубльге белектерин алганнар. Үшкү черни алган № 2 командалары магнитофон биле шаңнаткан.

Уруглар командаларындан бирги черни Чадааның № 3 командалары, ийги черни Чаа-Хөлдүн, үшкүзүн Улуг-Хемниң командалары тус-тус үлөшкөн. Олар база үстүнде дег шак-ла ындыг шаңналдарны алганнар.

Деткикчи Тимур Опал-оолович Ховалыг маргылдааның байырлыг кезеэн хаап тура, спортчуларга, аарыкчыларга өөрүп четтиргенин илергейлээш, эн ылаңгыя спортту деткип чоруур Чөөн-Хемчик кожуун чагыргазының даргазы Н.Х. Кууларга, садыг чөвүлелиниң даргазы М.К. Монгушка улуу-биле өөрүп четтиргенин илереткен. Деткикчи боду эрткен күстен эгелээш, өөреникчилер аразына спортчу маргылдааларны деткип, материалдыг дузаны көргүзүп, спортту хөгжүдөр дээш эвээш эвөө үлгү-хууун кирип келген. Боду база шыырак спортчу. Ол Чөөн-Хемчик кожуунга болгулаар маргылдааларга киржип, шийтекечилеп,

маргылдааларның эки шынарлыг эртери дээш бо-ла санал-аналын берип, үзел-бодалын илереди, спорттуң сайзыралы дээш аажок сагыш салып чоруур.

1974 чылдан эгелеп спорттуң бүгү хевирлеринге киржип, амыдыралын ооң-биле холбап келген хоочун спортчунун ук маргылдааларны деткип эрттире бергени таварылга эвес. Ол моонда соңгаар спорттуң сайзыралына үлүү кирир деп планыг. Ынчангаш хоочун спортчу башкы Т.О. Ховалыг «Тыва Республиканың күш-культуразының тергиини» деп атка төлөпиг. Ону спорт талазы-биле удуртукчу даргалар кичеэнгейге ап, өөрөнип көөрү чугула. Тимур Опал-оолович Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.Д. Ооржактын Тыва Республиканың Улуг Хуралына 2004 чылда республикага байдалдың болгаш күрүне политиказының дугайында Айыткалында спортту сайзырадыр дугайында сорулгаларны аажок деткип турар. Ынчангаш спорт дээш ол моон сонгаар-даа ажылдаар.

Иван ХЕРЛИИ.
ЧУРУКТА: хоочун спортчу Т.О. Ховалыг.
Василий Балчий-оолдун тырттырган чуруу.

Интернеттен медээлер о Интернеттен медээлер о Интернеттен медээлер

Джордж Буш: Иракты хостаары уламчылаар

Средада АКШ-тын президентизи Ак Бажыңга парламента конференциязын нацияга кыйгырыгдан эгелээ. Америк президентизиниң парламента конференциязын CNN телекомпанияның дорт эфиринге дамчыткан.

Бодунун кыйгырын Джордж Буш Иракта бай-

Катар Rep-TV телеканалга чөпшээрелди берген

Rep-TV деп россия телеканалдың журналистеринге Катарга ажылдаарына аккредитацияны хепхенертен бергенин «Новости» РИА дамчыткан. Информантилелге телеканалдың парламента албанының дуннатканы биле алырга, «24» деп информастыг программаның корреспондентизи Дмитрий Штоколов биле оператор Максим Евдокимов оларга Ичкерияның президентизи турган Зе-

лимхан Яндарбиевтин өлүрүүшкүнүн дугайында херектин талазы-биле суд дүңнаашкындарын чырыдарын ооң бетинде хораан турганындан кайызы-даа Москваже дедир ужуп чоруу-биле билет-

терни садып алгаш турганнар.

Россий журналистер Дохага апрель 11-де ужуп чедип келгеннер, аңаа олар апрель 17-ге чедир ажылдаарын планнап турганнар. Эрткен понедельникте Rep-TV телеканалдың тырттырар бөлүүн суд хуралы болуп турар бажыңга туткан. Журналистерге болур-чогуур чурум эзугаар долдуртунган аккредитация шыныгылазының чогу дээш негелдени кылган. Тырттырар бөлүктү полицияга дөрт шақты дургузунда тудуп-тудуп, сөөлүндө салып чорудупкан.

Шериг колоннаже халдаашкын

Чечняның Шали районунга шериг автоколоннаже халдаашкын болган. Аткылажышкын үезинде беш шериг албанылар өлүрткен база бир тос кижиге балыглаашкын алган дээрзин СЭТА-РИТА дамчыткан.

Информантилелге район ИХК-зиниң дамчытканы биле алырга, үш «Уралды» болгаш ону үдөп чоран БТР-ни Шали-Сержень-Юрт орукка гранатометтардан болгаш автоматтардан боолаан. Халдаашкын кылганнар дөзе бергеннер.

Бо болушкунун бүдүүзүндө республикага Ножай-Юрт районун ИХК

Зелимхан Яндарбиев февраль 13-те Дохага оон машиназын чазылдырган соонда өлгөн. Февраль 19-тун дүңезинде Катарның эрге-чагыргазы РФ-тиң Дохада элчин чериниң бирги секретары Александр Фетисовту, а ол ышкаш россия тускый албаннарын ажылдакчылары Анатолий Биляшкковту болгаш Василий Покшевити тудуп хоругдаан. Сөөлүндө Фетисовту хосталгаже салып үндүргөн, а өскө арткан россияжилерни Яндарбиевти өлүргенинге буруудадып турар.

начальниги Асланбек Ильсов болгаш аңаа чагыртканнар — Алиман Оздиев биле Имран Хакимов өлүрткен. «Интерфакс» агентилелдин медээзи-биле алырга, олар Мескеты-Ишхой-Юрт автоорукка кедегте таваржы бергеннер.

Чечен ИХЯ-ның төлөзи Руслан Адаев шаг-дааларже халдаашкына 20 хире кижиге киришкен, оларның аразына эвээш-

ле дизе, дөрт араб көзүлгөн дээрзин журналистерге медеглээн. Тулчушкун

Жвания аджарлар-биле дугуржуп шыдаваан

Грузин чазактын даргазы Зураб Жвания аджар хевирлээш-киннерниң чепсөөн дужурериниң дугайында дугуржуп шыдаваан. Ол дугайында ооң боду вторникте Батумиге Аджарияның баштыңы Аслан Абашидзе-биле чугаалажышкыннарның соонда медеглээн дээрзин «Интерфакс» агентилели дыңнаткан.

Чугаалажышкыннарны президент Михаил Саакашвилиниң даалгазы-биле Грузияның национал айыл чок чорук чөвүлелиниң секретары Ванно Мерабишвилиниң киржилгези-биле чоруткан «Бис чүнүң-даа дугайында дугуржуп шыдавадывыс. Аслан Абашидзе чепсөөн дужуреринден ойталап турар» — деп, Жвания журналистерге медеглээн. Ооң чугаазы-биле алырга, Аджарияның баштыңының автономияда

үезинде үш боевик өлүрткен, элээн каш кижиге балылаткан.

тургускан хевирлээшкыннерниң чепсөөн дужуреринден ойталааны байдалды улам нарыядадып турар. Грузин удуртулганың моон ыңайгы базымнарына хамаарыштыр чугаалап тура, ону Тбилисже эеп келгениниң соонда сайгарар дээрзин Жвания медеглээн деп, «Новости» РИА дамчыткан.

Ук чугаалажышкыннарның бүдүүзүндө, вторникте, Аджар автономияның Сайыттар Чөвүлелиниң даргазы Ростом Джапаридзе: «Кандыг ындыг чепсек дужурүүшкүнүн дугайында чугаа турар бооруд, Аджарияда ракеталыг тургузуглар-даа, стратегтиг бомбалакчылар-даа чок-ла болгай» деп, журналистерге медеглээн.

Ооң айытканы-биле алырга, «Бир эвес чугаа тус черниң чурттакчыларының холунда чепсектиң дугайында чоруп турар чүве болза, ону он чыл бурунгаар-ла үлөп берген турган, ынчан ополченнерниң ачызында Грузияның өске регионнарындан чепсектиг хевирлээш-киннерни Аджарияже кирибей барган. Ук чепсекти чурттакчы чон чүгле эки тура-биле дужаап болур» деп, Джапаридзе демдеглээн.

Республикага бир-ле дугаар

Шанналы чүү-дүр? — Машина!

Улуг-Хем кожуунга болуп эрткен "Тыва — бистиң өргээвис" деп фестивалга Шагаан-Арыг хоорайдан 11, сумулардан сес коллектив, 2010 кижги киришкен. Ийи хүн дургузунда көрүлдөгө хоорайның бот-тывынгыр артистери 145, сумулар 126 концерт номерлерин көргүскөн.

Тываның төөгүзүнде уран чүүл көрүлдөзүнө тиелекчи болган коллективке шаңнал кылдыр автомашина тыпсып турганын сактыр-дыр силер бе? Мен дугайты чок ийи. Шүүлген мөгеге, эрткен аът ээзинге, чадаг чарышка тиелсэн кижиге шаңнал кылдыр автомашина тыпсыр апарганын пат-ла чаңгып калган болзувусса, кожуун чагырыкчызы Виктор Пюрюна фестивалдың тилекчилеринге машина аазаан дээр-ге, улуг-хемчилер эгезинде харын-даа бүзүревес аянын болган. Шаңнал база улуг болгаш бо чылгы көрүлдөгө коллективтерниң белеккенип турарынын ындазында хей-аът көдүрлүүшкүттү, дүлгээзинниң деп чүвезин кандыг дээр! Үе-шак чедишпезинден концертке белеккенип дээш дүшүтө, кезжэ чөмнөнип чанмай, хүнезиненип алгаш-даа чоруп турар кижилер бар. Ниити ыр, танцы тургузар кижилерни ол хүннерде былаашкан, "оорлашкан" — канчап-даа турар. Анаа-ла ажылчын коллективтерде "че-ве" дээш кедипкеш, сценаже үне халый бээр белек идик-хеп кайда боор, концертке кедер идик-хеп ачылган, диленген шапкынчылар Кызыл чоктап, Чеди-Хөл, Өвүр алып — та кая-кача чедип турар чүвө! Ону көргөш, бо концертке киришпейн турар кыдында "хары" кижиниң безин, үнү чок-даа болза, ырлаксааш, боостаа-зы, танцылаксааш, буду кижиир.

Жюриде кымнар бар-дыр? — Кызылдан келген-дыр

"Догааш" дээш катап салып-даа тургаш, октаанын илередип алыр хүреш эвес, кымның баштай маңнап келгенин көрүп орап чарыш эвес, уран чүүл көрүлдөзүнүн тиелекчилерин илередири кончуг нарын. Мындыг улуг шаңналдыг фестивалга, ылаңгыя тус чернин кижилерин жюри кезжигүүнеринге кирип каан болза: "Ол-бо коллективти «тырткан», чая шийткен дээш үндезинниң-үндезин чок-даа черге, үр-чар хей-ле болур турган ийи. Ынчангаш кожуун чагырганын Кызылдан бодунуң кол мергежили массалыг оюн-тоглаалар режиссеру, бо мергежилиниң аайы-биле 16 чыл ажылдаан, Алдан-Маадыр аттыг национал чурт-шинчилел музейниң директору, ТР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы Анатолий Комбу баштаан жюрини чалааны шын болган. Жюри кезжигүүнүң Россияның алдарлыг, Тыва Республиканың улустуң артизи Кежиктиг Демир-оол, Кызылдың уран чүүл училищезиниң башкызы, ТР-ниң

культуразының алдарлыг ажылдакчызы Тамара Даваа, Россияның Композиторлар эвилелиниң кезжигүүнү, ТР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы Сергей Бадыраа, Россияның алдарлыг, ТР-ниң улустуң артизи Монгуш Донгак, республиканың Улусчу чогаадылга бажының килдиз эргелекчизи, ТР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы Зинаида Ондар кирген. Бо журиниң кезжигүүнеринге шын түңнел үндүреринге шарттаар-зын таварыштырбас, кыдындан ыйдыдышкын кылбас дээш кожуун чагыргазы бар-ла хем-чеглерни алган. Чагырыкчы Виктор Пюрюна ат кырында журиниң бадылаар эргелиг төлөзүнге кирзе-даа, оң үндүрүп каан түңнел-биле чүгле чөпшээрешкен дээрден башка, ажылынга шуут киришпейн барган.

Машинаны кым алганы? —

Эмчилер алган-дыр

Тываның Россияга каттышка-нының 60, Кызыл хоорайның 90 чыл оюнга тураскааткан "Тыва — бистиң өргээвис" деп республикада бир-ле дугаар чик машина ("Жигулини" Эйлиг-Хемде алдын казып турар Анатолий Неволниниң "Ойна" артели салган) шаңналдыг фестивалдың түңнели үндүрери кончуг нарын болгаш берге болган. Концерттиң темазына дүгжүп турарын, сценарийин канчаар тургусканын, күөсөлдөзүн, сцена культуразын сагып турарын дээш, өске-даа негелделерни барымдаалап, жюри кезжигүүннери демдек салып, түңнел үндүрүп кээрге, кожуунуң төп эмнелгези 28 санныг, машинаны ап үнгөн. Бо коллективтиң ниити ырының ("Тывам"), херээженер ансамблиниң, танцы бөлүүнүң күөсөлдөлери эки болган. Ийги черни 25 санныг Шагаан-Арыгның №1 школазы ээлээн. Коллективти Улуг-Хемде тудулар кылып турар "Остов" коллективиниң салганы "Ямаха" дээр бичи япон электростанция-биле шаңнаан. Кожуун чагыргазы үшкү черни чүгле чаңгыс кылдыр белеккенип алган турда, Шагаан-Арыгның № 2 школазы биле Ийи-Тал сумузунун саны 24:24 кылдыр деңнештир үнүп келген. Ам канчаар, ол аайы-биле үшкү чер дээш база бир шаңнал — 10 муң рубльди немей тывар ужурга таварышкан.

Эйлиг-Хем сумузу бо чылын хамыкты кайгаткан. Бо бичи суурдан Мерген Болат-оол, бот-тывынгыр композитор Василий Монгуш аныктарын эвилелдеп тургаш, кончуг солун чаа ырыларны, самнары бараалгаткан. Хоорай чагыргазы (Ольга Ондар) №1 школаны он ийи муң рубльдиң хөгжүм херексели, №2 школаны бодунда видиктиг телевизор (10 муң рубль), лицейни тос муң рубльдиң хоолгалаар апарды, коммунал ажыл-агыйын, "Бежен хардан өрү назылыглар" клубун өртектиг барааннар-биле шаңнаан.

Бо көрүлдө кожуунда уран таланттыг кижилерниң хейүн, бедик мергежилдиг режиссерларның чедишпезин база катап бадыткаан.

Алексей БЕГЗИН-ООЛ.

Сагыш-сеткилдин ханы дүвүрээшкени-биле

Улуг Хуралдың бүгү депутаттарына АЖЫК ЧАГАА

Хүндүлүг депутаттар! 2004 чылдын март 27-де үнгөн №82 "Шын" солунун дөрткү арнында "Ажык чугаа" деп рубри-каның адаанда "Аазаан аксын утупкан" деп эгелиг интервьюну сагыш-сеткилдин ханы дүвү-рээшкени-биле номчааш, бо ажык чагааны силерге бижиир, санал-оналымны болгаш бодал-дарымны илергеилээр деп шийт-пирлеп алдым. "Чогум чүү болу берди бо?" деп айтырыгы бүгү депутаттарның мурнунга салыр бодаан мен. Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң болгаш респу-бликаның Чазааның аразынга элээн каш чылдар бурунгаар үр-гүлчүлөп келген бужар, бачыт-тыг удур туржуушкунну, дорту-биле чугаалаарга, чидиг демис-елди кым-бир кижилер ам база катап эгелээн болгаш чамдык депутаттар хоойлу чогаадыр дорт хүлээлгезин соңгаарлат-каш, судтажырынга өйлежи берген-дир.

Мен бодум Тыва Арат Респу-блика-биле кады төрүттүнгөш, денге өзүп келдим. Тываның хей националдыг чонунуң төөгүзүнде өөрүшкүлүг, чырыткылыг-даа чүүлдерни, харааданчыг, хайлыг болгаш харын халаптыг, кар-гыштыг-даа болуушкуннарны ийи караам-биле көрүп, ийи ку-лаам-биле дыңнап чордум. Эрге-чагырга туткан кижилерниң аразынга адааннажылгалыг демис-ел хамыктың мурнунда чонга, бөдүүн кижилерге дендии хору-лыг, кедегер айыылдыг дээр-зин бистиң ырак эвес эрткен үеде төөгүвүс сагындырып, бисти кичээндирип турар. Ынчангаш бо катап эгелээн чидиг демиселди, бачыттыг судтажылганың хажызынга, хөлөгезинге ыыт чок шөлээн артар эргем чок.

Шаанда, ТАР үезинде, Сайыт-тар Чөвүлелиниң Даргазы Сат Чүрмит-Дажының болгаш Сал-чак Токаның аразынга эптеш чок чидиг демисел, эрге-дужаал бол-гаш алдар-ат хунаашкан месил-дежишкени чүү чүвөгө чедирге-нин төөгү көргүзүп турар: 1938 чылдың октябрь 16-ның караңгы дүнезинде ТАР-ның бөлүк күрүне ажылдакчылары 7 кижини Шоол ховузуңга сөөртүп апаргаш, араатанзыг езу-биле кыра боо-лааш, элэзинге хөөп каан-на бол-гай. ТАР-ның ийи удуртукчунуң аразынга адааннажылгалыг демисел оон-биле доозулган. Ын-чаарда бөдүүн кижилер аразынга сымражып чугаалажып, ботта-рының хөлөгезинден безин кор-гар апарган. "Контрларның ко-гун үзе узуткаар!" деп халаптыг, калчаалыг кыйгының адаа-биле политиктиг репрессиялар Тывага кедегер өөскээн: Чүрмит-Да-жы, Хемчик-оол, Танчай сулар-ның таныштарын, төлдерин кыра боолап каапкан. А ТАР-ның Иш-тики херектер яамызының Чөөн-Хемчик кожуунга төлээзи болуп турган Кара-Сал Эренчинни, Оюн Танчайның дунмазы Оюн Чик-Сүрүңнү ТАР-ның Дээди судунуң шийткелчи чокка-ла боолап каан.

Тыва төөгүзүнүң дугуйу 30-40 чылдарже дедир чутлу бербес-ле боор дээрзинге идегээр мен.

Ындыг-даа болза амгы үеде чамдык депутаттар Чазакка бол-гаш Улуг Хуралдың үстүкү пала-тазынга удур чидиг демиселди калбартып эгелээни чүгле эген-чиг, чаржынчыг эвес, харын бөдүүн кижилерге, чонга хору-лыг болгаш республикада со-циал-политиктиг быжыг байдал-

ды божаннадырынче угланып турар апарган. Ол депутаттарны Чазакка удур демисежил судта-жырынга өй кылдыр соңгуваан-на болгай. Ындыг депутаттарның төлөп чок хөделишкенин улу-г килеңнээшкени-биле шың-гы буруу шаап, эгенчиг-даа, чаржынчыг-даа, чонга-даа хору-лыг ол хөделишкенин сокса-дырын олардан негеп тур мен.

ТР-ниң Чазаан чөмөлээр чыл-дагаан тыппас-тыр мен. Чүл дээр-ге Чазак Даргазының Кан-целяризының удуртукчузу Дан-дар Ооржак "Шын" солунуң корреспондентизиниң айтырыг-ларынга бүзүрелдиг тайылбыр-ны берген: "...Бүдүн депутат корпузу эвес, а ХП-ниң адындан үнүп турар шийтирлерни хүлээп алгырының механизмин холга апкан кезек депутаттар нары-даашкыны тургүзүп турар. Кым-нарыл ол дээр-ге, аттарын ада-васка-даа, билдингир улус-тур. Чазакка хамаарыштыр алырга, дорт удурлангышкыны болдур-бас, бот-боттарын дыңнашпас, билишпес чорукту, кижилерни "боттун", "өскениң" деп ылгай көөр байдалды тургуспас дээш, Чазактың төлээлери дыка кы-зытканнар. Чазак Даргазы та че-же удаа ол депутаттар-биле ужу-ражып, ажык-биле чугаалажып, оларның туружун билип алырын кызып келбеди дээр. Чамдык кижилер Чазактың эптежилгеже чүткүлүн ооң кошкаа кылдыр соора санай бээрлер-дир".

Ол-ла чугаага Чазак биле ХП-ниң аразынга чеже суд сайга-рылгазы болганыл деп айтырыг-га Д.Д. Ооржак мынчаар хары-лап турар: "Ону санаваан мен, ынчалда-даа судка чаргы чарар байдал ылап-ла тургус-туна берген деп болур. Чүгле то-да чугаалап болур чүвө чүл дээр-ге, Хоойлужудулга палатазын-га чаңгыс-даа судка утурбаан бис. Конституция судунга, ниити суд-тарга, арбитраж судунга (ынаар безин билдире бээр улус-тур) оларның дагын киирген хому-далың — шилтузунга ХП-ниң туру-жун хоойлуга таарышпас деп дем-деглээн. ХП-ниң төлээлери чаңгыс-даа суд чорудулганы ойнап ал-бааннар. Судка билдирерин бил-диргөш, ооң шийтирин безин күөсетпес-тир.

Хоойлужудулга палатазының чамдык депутаттары чүгле суд-тажырынга өйлежип, харын хоойлуга чөрүштүр хөдөлип ту-рарын ол бүгү судтарның ший-тирлери тодаргай бадыткап турар-дыр.

Мурнунда бедик албан-ду-жаалдарга тургаш, ажылындан дүжүрткен чамдык кижилер Ча-закка удур чөптүг эвес хөде-лишкенин кыла бээри дыка эген-чиг, чаржынчыг чүвө чор-ду. А бир эвес депутаттар аразында ындыг кижги бар болза, кижиг мезү-шынарын оскунган дарга-дыр деп санааш, хамаа-рышкан сонгунда округдан де-дир кыйгыртыры чүлдүг боор".

ТР-ниң Улуг Хуралының Хоой-лужудулга палатазының чамдык депутаттарының болгаш ТР-ниң Чазааның аразынга, харын-даа Улуг Хуралдың үстүкү пала-тазының аразынга безин тургусту-нуп келген аарышкылыг, ачыг болгаш чаржынчыг бо дүрбүш-күннери — удур туржуушкунну бүрүн соксадыр болгаш респу-бликаның чонунуң, хамыктың му-рунда, сонгукчуларның эрге-ажык дээш, чогулгалыг кады ажылдажылганы эрге-чагырга

органның аразынга боттан-дырар төлээде, дараазында хем-чеглерни дүрген ап чорудары эр-гежок чугула деп санаар-дыр мен.

Бирээде, бузуттуг сорулга-биле шын эвес хөделишкенин кылып, судтажырынга өй чамдык депутаттар төлөп чок ол хөделишкенин дораан сокс-адырын Кызыл хоорайда орус, тыва хей коочуннарның өмүнээ-зинден дилеп, негеп тур мен. Бир эвес ол депутаттар боттарының шын эвес хөделишкенин соксатпас болза, оларны дедир кыйгыртыр дугайында айтырыг-ны шийтирилээрин хамаарыш-кан сонгунда округтарының соң-гукчуларына сүмөлөп тур мен. Судтажырынга өйлепкен болгаш Чазакка, харын-даа Улуг Ху-ралдың үстүкү палатазынга удур хөдөлип турар депутаттарның херээ чок.

Ийде, Улуг Хуралдың Хоой-лужудулга палатазында тургус-тунган бо байдалды сайгарып көөр, иштики чөрүлдээрни соксадыр, соора угаап турар чамдык депутаттарны шын орук-че киирер талазы-биле сүмөле-жилгени кылып сорулга-биле Улуг Хуралдың ийи палатазының каттышкан хуралын доп-дораан чылдырарын ук палаталарның даргалары Д.К.Х. Ооржакка бол-гаш В.М. Оюнга саналдап тур мен.

Уште, Чазакка болгаш Улуг Хуралдың үстүкү палатазын-га удур демиселди, бир эвес Хоой-лужудулга палатазының ол де-путаттары соксатпас болза, Хоойлужудулга палатазының амгы чыыжын тарадыр болгаш ук палатаның депутаттарының хуусаа бетинде сонгудаларын 2004 чылдың октябрь 1-ге чедир хоойлу дүштүр демократтыг езу-биле эрттирер дугайында айтырыгны шийтирилээр черле чүлдүг болур ийи.

Дөртте, ТР-ниң Улуг Хуралы-ның Хоойлужудулга палатазының чамдык депутаттарының болгаш республиканың Чазааның аразында тургустунуп келген амгы таарымча чок байдал чүгле Кы-зылда эвес, харын бүгү кожуун-нарда хоочуннарның сагыш-сеткилин аажок дүвүредип турар болганда, Тывада амгы үеде со-циал-политиктиг быжыг туруш-туг байдалды моон соңгаар-даа камгалаарынче угланган ажык чугааны кылыры-биле республи-каның дайын болгаш күш-ажыл хоочуннарының республикада база Кызыл хоорай чөвүлелдериниң каттышкан пленумун дарый чылдырарын, аңаа Улуг Хура-лдың Хоойлужудулга палатазының бүгү депутаттарын чалаарын, оларның санал-оналын дыңна-рын ук чөвүлелдерниң прези-диумнарының даргалары К.А. Маспык-оолга, А.А. Зайцевага саналдап тур мен.

Мен бодум хуумда мынча дээр ийи мен: тургустунган бо нарын байдал черле чайлат-тынар болгаш республиканың күрүне эрге-чагырганын дээ-ди органның аразынга чо-гумчалыг демнежилге катап эгелээр. Ону Тываның хей нацио-налдыг чонунуң үндезин эрге-ажык негеп турар. Тыва улустуң мындыг үлегер чугаалары бар: "Даг дег караны довул дег ак базар", "Бак сагыш башка хал-даар".

Алексей ДУТЕРЖАА, дайын болгаш күш-ажыл хоочуннар чөвүлелиниң президиум кезжигүүнү.

Тываның 60 чылынга

"ФРАКТАЛ" — БИЧЕ БУДУРҮЛГЕ

Биче бүдүрүлгө "Фрактал" бүдүрүлгө-тудуг компаниязының удуртукчузу Зоя Алексеевна Сат кончуг шимченгир, чугаакыр болгаш чазык кижжи болду. Чамдык хуу бүдүрүлгөлөргө удуртукчулары-биле чугаалажыры нарын боор чүве, бодунуң чажыдын чугаалап бээр хөңнү чок, солун арнынга чырыдарын шуут күзевестер. Оларны доктаамал хынап турар органнар бар болгаш ыңдыг ийикпе, мында база чылдагааннар хөй турганна боор.

Биче бүдүрүлгө "Фракталдың" бүдүрүп үндүрүп турар барааның продукциязының дугайында чарлалдар доктаамал массалыг информация чепсектеринге үнүп турарын чон билер, ыңчангаш чүү ыңдыг бүдүрүлгел, кажан тургустунганыл, канчаар

Бодунуң ажылымның аайы-биле хөй-ле удуртукчулар, сайгарлыкчылар-биле ужуражып, бо рынок экономиказының үезинде оларның ажыл-ижин чыгыдып бижип чордум. Оларның эртем-билли, арга-дуржулгазы аңгы, удуртуп турар бүдүрүлгези улуг, биче-даа болза, кол сорулгазы — рынок экономиказының үезинде бүдүрүлгениң орулгалыг ажылдаарын канчап чедип алырын бодап чоруурлар. Ылаңгыя биче бүдүрүлгени рынок экономиказынга дүүштүр удуртуру — белең эвес айтырыгларның бирээзи. Үндүрүткөрдөн эгелээш, ону

хынап, бүрүткөп турар органнарга чедир чугаалаар чүве болза, оң оруунда шалтараазыңнар хөй.

ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак бодунуң бо чылгы Айыткалында биче бизнести сайзырадырынче онза кичээңгейни угландырып, ону деткириниң бүдүн күрүнө системаның комплексин тургузары эргежок чугула дээн болгай. Ам номчукчуларның кичээңгейинге республикада билдингир биче бүдүрүлгө "Фрактал" бүдүрүлгө-тудуг компаниязының ажыл-ижин таныштырып көрей.

ажылдап турарын чугаалап бээрин бүдүрүлгениң удуртукчузу Зоя Алексеевнадан диледим:

— Биче бүдүрүлгө "Фрактал" бодунуң ажылын 1997 чылда эгелээн деп болур. Эгезинде эжи безин чок, хос складты арендага алгаш, септеп кылгаш, чигир, далган, мал чеми садып эгеледивис. Ынчан дыка берге үе турган, кижилерниң холунда акша чок, ажыл төлевири аайы-биле үнмес. Ол үеде чурттакчы чонун бичи акшазы аш-чемге өй турган. Бүдүрүлгениң адын чүге "Фрактал" дээнин номчукчулар сонуургаар чадавас, хемчээлдиң эң-не бичи-

зиниң хевири-дир азы бичи чүүлден эгелеп алгаш, хөгжүлдени чедип алыры дээн утталгы.

гаш, дилиг материалдарын болгаш чазаныр бүдүрүлгени сайзырадыр талазы-биле шын шиит-

2003 чылда тудуг кылырының чөпшээрелин алдывыс. Амгы үеде "Фрактал" бүдүрүлгө-тудуг компаниязында бажың тударыңа шупту чүүлдер: дилиг материалдары, чазан кылыглар, металлдан кылыглар бар. Чоокку үеде чаа технология-биле бажыңның кол өзээн "тудуштурар шугумну" садып алырын көрүп турар бис. Кижилерге чурттаар оран-сава кажан-даа херек, ону кижилерниң негелдезинге дүүштүр хандыраы чугула. Бичи чүүлден эгелеп алган бүдүрүлгевис, чоорту хөгжүп, сайзырай бээринге бүзүреливис улуг. ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак бо чылгы Айыткалында биче болгаш ортумак бизнести сайзырадырының талазы-биле тодарагай сорулгаларны салган болгай, орта дүүштүр бүдүрүлгевистин ажыл-ижин ам-даа чаарты тургузарын көрүп турар бис.

Чазаныр цехтин ажылчынары А.Д.Иргит, В.М.Кержев ажыл үезинде.

1998 чылда ыяш болбаазырадыр, дилиг материалдарын болгаш чазан кылыглар кылыр бүдүрүлгени тургузар шийтирини хүлээп алдывыс. Чоорту складты дерип, октапкан дериг-херекселдерни база үрелик станоктарны септеп тургаш, чазаныр цехти тургузуп алдывыс. 1981 чылда ыяш дилдирер Р-63 4А деп станокту садып алдывыс. 1999 чылда Красноярскиниң Лесосибирск хоорайга болган "Ыяш болбаазырадыр үлетпүрүнү" садыг-делгелгезинге киришкеш, оон хөй чүүлү көрүп, билип алдывыс. Дилиг материалдарының бүдүрүкчүлери болгаш дериг-херекселдерниң хандырыкчылары-биле чугаалажып тур-

пирни хүлээп алган бис деп түннелди үндүргөн бис.

Ажылдың шын уг-шин шилип алгаш, орулгалыг ажылдап эгелээривиске, бүдүрүлгевистин баазазы калбарып эгелээн. 2002 чылдан эгелээш, аш-чем база мал чеми садарын соксаттывыс. Бир талазында, Кызылда ону садып турар садыглар көвүдээн, ийи талазында, оон шоолуг орулга база кирбес. Ыяш дилдирер ийи дугаар Р-63 4А станокту садып алдывыс. Оон түннелинде бүдүрүп үндүрүп турар дилиг материалдарының болгаш чазан кылыгларының хемчээли улгаткан. Металлдарны болгаш металлдан кылган чүүлдерни садып-сайгарып турар бис.

Бригадир-чурукчу А.Н.Елизаров, кацнакчылар С.М.Ондар, Э.А.Хөлдүтбей.

Хүндүткелдин хуннеринде Хурежи бээр мөге Сендаш. Сүргенчиг-ле девил-девил, Шүтлүп чораан мөге Сендаш.

Эргим номчукчу! Бо чүүлдү шүлүктөй аарак эгелеп алганында ужура-ла бар. Мугур 60 чыл бурунгаар, тодаргайлаарга, 1944 чылдың апрель айда төрүттүнген кижиниң дугайында бижиир бодааш, шүлүктөй аарак эгелээн чүүл чүве. Ол кым боор, чүү кижил деп айтырыг номчукчуну сонуургады бээри чугаажок. Бо чүүлдү маадырын бистин республикада таныыр, билер, ат-сураан-даа дыңнаан кижилер хөй дээр болза, ында бичи-даа хөөредиг чок.

Дамчыыр чугаа — далай чалгы. Тыва Арат Республика улуг ССРЭ-ниң, Россияның составына эки тура-биле каттыжып кирер деп турар дээн дидирдидир чугаалар бүгү Тывага тарай хона берген турган үе ол. Сүт-Хөл чону бо чугааны шагдала дыңнап алган, ону деткип турган.

Сүт-Хөлдүн чок дээн аңчыларының бирээзи Аныяң Чопундаевич Ооржактын өг-бүлөзи каш мал-маганын азырап, 1944 чылдың апрель айда Манчүректин Чыраалыг-Ой деп черде чазанга чурттап орган. Ажы-

төлүнүң энерелдиг авазы Маңмаа Кастыковна тос дугаар төлүн божуур айы база чоокшулап келген. Частың айы апрельдин 16-да Ооржактарның өг-бүлөзинге тос дугаар уруг төрүттүнген. Олчазы оол болган. Чоок дөргүл-төрели, кожазында алдарның ээлери Ооржактарның өөнге чыгылып келгеш, чаш кижиниң ада-иезинге байыр чедирип, оң доюн-даа эрттирип, оолдун адын безин адай шаап алганнар. Сендаш деп ат бергеннер. Сурагылыг мөге Сендаш Ооржактын ызыгуур төөгүзүн билип алыр дээш, оң Каа-Хем суурда бажыңыга кирип, аяк шайын аартап, амданың азын-чөмин амзап оргаш, оң-биле дыка-ла хөөрештивис. Сендаш Аныяңович кончуг-даа чугаакыр эр болду.

— Ада-ием угундан мал соондан халбактанып өскөн малчын улус чораан — деп, ол төөгүп олур, пешче үне берген адыгны ачам акызы Шымбай-оол-биле пеш адаанга келгеш, диң атканы ышкаш, дааштап тургаш, өлүрүп алыр чораан деп Сүт-Хөлдүн улуг назылыг кырганнары чугаалажып орап чүве ийин — деп, Сендаш сактып чугаалап олурду.

Шынап-ла, мөге Сендаштын

адазы суму, кожуун чергелиг болгулаар байыр-наадымнарда 64-түн аразында олурупкан, күжүн шенеп, хүрешкен турар кижжи дээр чораан. База-ла мөге чораан кырган-дыр ийин. Бо үенин-биле чугаалаарга, сайгарлып-саарлып база чораан джир. Моол чурту киргеш, оон барааннап алгаш, дерги сады кылып, чонунга бараан бооп чораан. Аныяң Чопундаевич биле Маңмаа Кастыковна — төлептиг ажы-төлдү өстүрген кырганнар. Ийи оглу Доржу биле Серен, кызы Чуруш Тыва Республиканың "Алдарлыг малчыны" деп бедик аттың эдилекчилери. Ховар-ла таварылга.

Сүт-Хөл — мөгелер чурту джир-ле болгай бис. Сендаш Ооржактын төрүттүнген өг-бүлөзин мөге өг-бүлө дүзе, ында бичи-даа хөөрөткен чыве чок ийин. Сендаш беш акылыг, 3 угбалыг. Акылары Серен, Херел, Борбак, Дапыл — мөге кижилер. Херел Сүт-Хөлге болгулаан байырлалдарга дөрт удаа шүүлген. Мөге Херел чая туда кааптар, чок-ла болза, бурунгаар шелгеш, олуртур идиптер аргаларны кончуг ажыглаар кижжи чораан. Ол хүрежи турда, шагшинең төне бээр хире күш үндүрбес, күжүн өйлеп, салгара көдүр-

МӨГЕ

геш, аяр олурту идип-даа каар аргаларлыг. Мөге Херел — байырлалдар хүрежинге бодунуң ыңдыг аргаларын ажыглап тургаш, көрүкчүлери магададып чораан мөге. Хүреш талазы-биле байлак дуржулгазын аныяк мөгелерге дамчыдып, айтып берип, хүрешти сайзырадырынга үлүүн кириштирип чорааш, аныяк назынында озал-ондакка таварышкаш, мөчээн.

Сендаштын база бир мөге акызы Дапыл Аныянович (ол ам бистин аравыста чок) — тыва хүрешке республиканың каш дакпыр чемпиону. Чуртка болуп тургулаан хүреш талазы-биле спартакиадаларга (тыва болгаш хостуг хүрештерге) Тываның адын каш-даа катап камгалап, тыва мөгелерниң адын сыкпайн хүрежи чораан ат-алдарлыг мөгевис чорду.

Ам мөге Сендаш деп кымыл ол? Тыва хүрешти тыва кижжи бүрүзү кончуг сонуургаар, каа хүреш болур-дур, кижжи бажы кизирт, аът бажы козурт кылдыр өндере-ле чыгылып кээр чон-на болгай бис. Сендаш мөге кижжи деп чүвени хоочуннар эки билер

бис. Оң канчаар хүрежи чораанын караавыс-биле көргөн дирг херечилер бис. Амгы үениң аныяк-өскени ону эки-ле танывас-ла боор.

Сүт-Хөлдүн Алдан-Маадыр ортумак школазының сески клазының өөреникчизи Сендаш кожуунуң малчыннарының Манчүрекке болган наадымынга 32 мөгениң аразына хүрешкеш, дөртке арткан. Бичи школачы оолга ол спортчу улуг чедишкин. Оон эгелээш-ле хүрешке хандыкшы берген.

Шериг албан-хүлээлгезин Польшага турган Совет шеригниң Сонгу чүк бөлүүнге эрттирген. Аңаа база-ла хостуг хүреш, шыдыраа маргылдааларына киржи, багай эвес түннелдерни чедип ап турган. Шеригден 1967 чылда халажып келгеш, Кызылдың педагогика институтунда өөренип кирип алган. Оон эгелээш-ле езулуг-ла хүрешке хандыкшып эгелээн үези ол.

Хүреш талазы-биле тренерим акым Дапыл хөөкүй ол ийин. Студент тургаш, акым сугга бо-ла үеден бээр оң бажыңына хона бээр кижжи мен. Аныяк кижжи

кевирниң 56 кылыгларын бүдүрүп үндүрүп турар. Ында чүнү чок дээр боор: чүгле эжиктерниң 10 аңгы кевирин, янзы-бүрү хем-чээлдер аайы-биле кылган, соңга кастактарының 9 аңгы кевирин кылып турар, шала манзалары дээш... Чазаныр цехтиң кылган чүүлдерин тускай делгелге залында шуптузун делгээш, дужунда өртектерин бижип каан. Мында евро кевирниң эжиктерин база кылып турар. Ажыы-биле чугаалаарга, бажының шадазындан эгелээш, крышазынга чедир кылыптар тудуг материалдары шуптузу бар.

Тудуг материалы садып ап турган садып алыкчыдан: "Өртэз кандыг-дыр?" — деп айтыра-рымга, "Таарымчалыг өртектер, хуу бүдүрүлгө болгаш чугаалажырга чиигедип бериптер улус" диди. Мен бо чүүлүмгө

Чоокку үш чылда биче бизнеске чурттакчы чоннун ажыл кылып шыдаар кезээн хаара тудар болгаш регионалдыг ниити продуктувун 60-дан эвээш эвес

хуузун олар бүдүрерин чедип алып сорулга салдынган.

(ТР-нин Чазак Даргазының Айыткалыгын).

база бар дээрзин Зоя Алексеевна база чугаалады.

Чазаныр цехте янзы-бүрү кевирниң 8 станогун ажылдап турар. Кылып каан эт-септиң, тудугга ажыглаар материалдарның шынарлыгын чүү дээр боор. Бо цехте хол-биле кылып ажылдар чок, колдуу шупту механизастаттынган болду. Ылаңгыя ленталыг пилорама шуут онзагай, ооң дериг-херекселдери герман фирманыы, чүгле Россияга чып тургускан. Чымчак материалдар дилдиреринге дыка-ла таарымчалыг эт-тир деп көрдүвүс.

Металл болбаазырадыр цехте үш ажылчын ажылдап турар: бригадир-чурукчу А.Н.Елизаров, каңнакчылар С.М.Ондар, Э.А. Хөлдүгбей олар. Бо цех металлдан 9 аңгы кевирниң кылыгларын бүдүрүп үндүрүп турар. Үш аңгы кевирниң демир эжикте-

демир эжиктерни, соңганын хана-карактарын болгаш металлдан кылган өске-даа чүүлдерни шуптузун делгелге залында делгеп каан, оон көрүп алгаш, бодунга таарыштыр чагыдып ап база болур.

Рынок экономиказының чурумунга дүүштүр тудуг кылып бүдүрүлгө тускай чөпшээрелдиг (лицензиялыг) болур уjurлуг. Бо бүдүрүлгө индиг чөпшээрелдиг, ынчангаш бажыңнар, чунар-бажың, гараж, садыг болгаш административтиг-даа тудугларны кылып болур. Оларда тудуг материалдары четчир. Сөөлгү чылдарда тудуг ажылының шапкын хөгжүлдени ап турары бүдүрүлгөге ажыктыг болуп турары билдингир.

"Фрактал" бүдүрүлгө-тудуг компаниясында хөй эвес, 16 ажылчын ажылдап турар. Ол хире кижилер бо хире хөй ажылды канчап кылып четтигип турар чор деп, бо кижилер бодай бээр чорду. Хамык уjur ажылчыннарның санында-даа эвес, биче бүдүрүлгө мындыг болур уjurлуг деп чүвени орта билдим. Бир дугаарында, ажылдын организациязын бедик деңгелге тургускан. Ийи дугаарында, хол-биле кылып ажыл чок деп болур, шуптузун механизастаан. Үш дугаарында, кадрларда деп чүвени билдим. Чазаныр, дуңзаалаарда цехте «алдын холдуг» ажылчыннар ажылдап турар. Бедик мергежилдик кадрлар ам-даа херек деп, Зоя Алексеевна каш

катап чугаалап орду. Бүдүрүлгени үндөзилеп тургускан кижилерниң бирээзи — Зоя Алексеевнаның экономика айтырыгыларының талазы-биле консультантызы, ийи дээди эртемниг В.В.Сат,

чу онзалал демдеглээр кижилер болду.

Чай бодунун эргезинче кирип орар, ооң-биле кады септелге ажылдары эгелээр болгай. Юбилейлиг чылда херим, кажааларның септелгезинден эгелээш, кылып ажылдарымыс хөй. Септелгеге дилиг материалдары хереглеттине бээр болза, биче бүдүрүлгө "Фракталга" четкени-нер дээр. Бажың тудуунга хереглеттине дилиг материалдары шупту мында.

Херээжен кижиниң хос складтан бо хире бүдүрүлгени тургузупканынга кым чоргаарланмас боор. Зоя Алексеевнаны рынок экономиказының езулуг маадыры деп болур. Ынчангаш Кызыл хоорай чагыргазының 2003 чылда сайгарлыкчылар аразынга организациястыан конкурска "2003 чылдын эн дээр сайгарлыкчызы" деп номинациязынга тиилекчи болганы тава-

Пилорама ажылчыннары.

дилиг болгаш өске-даа материалдарның өртек-үнезин биживедим, бир талазында, солун арнынга ооң хемчээли база улгады бээр, ийи талазында, хуу бүдүрүлгө болганда, өртекти дугуржуп ап болурунун аргазы

рин, херим аксының демир эжиктерин, металлдан решеткалар (хана-карак кажаалар) 4 аңгы кевирниң, демир эжиктер. Бо цехке чагыглар-даа кирер, садып алыкчылар-даа хөй келир дээр улус болду. Кылып каан

"Фрактал" бүдүрүлгө-тудуг компаниязының удуртукчусу Зоя Алексеевна Сат.

Бүдүрүлгениң девискээринде садарынга белеткеп каан дилиг материалдары.

кол инженер В.В.Бушув — олар бедик мергежилдик специалистер. Бүдүрүлгени бут кырынга тургузарынга оларның кириген үлүг-хуузу улуг дээрзин удуртук-

рылга эвес. "Фрактал" силерни чалап тур! **Сергей ХЕРТЕК.** Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУН тырттырган чуруктары.

СЕНДАШ

уйгузунга кончуг боор ышкажыгай. Акым даң бажында-ла кижини тургузу соп кээр. Мөге кижилер уйгу хавы болбас чор. Че, тур! Хем кыды кирээл, тренировкакалаал — дээш, амырапкас. Акызының чугаазындан эртер эвес, туруп кээримге, акым мени эдерткеш, Улуг-Хемниң көвүрүг аксында Сесерликче басыптар турду. Аңаа иелээ хурешкеш туруптар бис. Шаанга кирип хурешкип алгаш, Улуг-Хемге эшитип аар турдувус ийин — деп, Сендаш сактып чугаалап олурду.

1970 чылдарда Сибирь болгаш Ыраккы Чөөн чүк улустарының спорттун национал кевиринге спартакиадазы Кызылга болган. Спартакиада соонда тыва хурешке тулган чемпион ат дээш 64 шилиндек мөге хурешкен. Аңаа Сендаш Ооржак шүгүлүп үнгеш, тулган чемпион атка телептиг болган. Ол-ла чылдарда "Шын" солуннун шаңналы дээш болган хурешке шүгүлүп үнгеш, чемпионнаа. Хоочун — коктуг, республикага эртип тургулаан тыва хуреш маргылдаазынга ол үргүлчү киржи, шаңналдыг черлерден дүшпейн чораан. Наа-

дымга, Тиилелге хүннеринге тураскааткан хурештерге Сендаш, адак дээрге, дертке артар, чок-ла болза, үжүрлөшкөн, шүүлген болур мөге чораан. Тиилелге хүнүнге тураскааткан бир хурешке сурагылыг мөге Ондар Сүүр-оолду өзүп оран анык мөге Сендаш Ооржак буттап алгаш октаанын көргөн көрүкчү мен. Ынчан Сендаш Улуг-Хемниң мөгези Василий Базыр-Тараага таварышкаш, үжүрлөшти.

Мөге Сендаш республиканың ат-сурагылыг мөгелери Ондар Сүүр-оол, Хомушкы Киров, Василий Базыр-Тараа, Монгул-оол Биче-оол, Доспаң Найдаң-оол, Ооржак Апыш-оол, Ооржак Кара-Кат, Валерий Араптан, Ооржак Чадамба, Куулар Даш-оол, Успун Бадылаар-оол олар-биле ачыр-дачыр тутчуп, оларга октадып-даа, оларны октап-даа чораан мөге болбазыкпе.

Мындыг солун чугааны мөге Сендаш меңээ чугаалаан кижилер: — Якутияның найысылалы Якутск хоорайга болур Сибирьниң болгаш Ыраккы Чөөн чүктүн улустарының спартакиадазынга киржир дээш Тываның шилиндек

командазы Кызылга чыгып алгаш, белеткенип турган үе. Алышкылар Дапыл биле Сендаш база-ла оларның аразында. Ынчап турда Сүт-Хөлдө малчын акызы Доржу бо буу-хаа халдып келген.

— Даарта Манчүрекке улуг хуреш болур деп тур. Өске кожууннардан мөгелер база келир. Сүт-Хөл чуртувус ады кончуг. Чуртувус адын сыкпаал. Орта барып хурештирер. Ынчангаш силерни албан-биле сурап келдим — деп акывыс бо-ла ийин. Акым Дапыл-биле сүмөлөшкөш, мен барып хурешир болдум. Автобуска олурупкаш, Сүт-Хөл кайы сен дээш халтым. 64 мөгениң хурешти болду. Орта шүглүп кагдым — деп, мөге Сендаш сактып чугаалап олуржук.

Сендаш Ооржак чүгле мөге кижилер эвес, ол спорттун өске кевирлери — шыдыраа, бильярд ойнаарынга кончуг хандыкшылдыг. Шыдыраа талазы-биле Кызыл коорайның 12 дакпыр чемпиону. Кур-Чер суурга чурттап чорааш, бажыңга бильярд столу тургузуп алгаш, суурнун бо спортка хандыкшылдыг кижилерин хаара тудуп турду.

Чогаал ажылынга Сендаш — кончуг сундулук кижилер. Кызылдың педагогика институтунга өөр-

нип тургаш, чуртун сакты бергеш, бижип кааны "Манчүрек" деп ырызы чоннун ынак ырызы болу берди. Ооң аялгазын Сендаштын төрели болур мөге болгаш композитор Ооржак Кара-Кат чогааткан. Мөге Сендаш Ооржактын бижээн шүлүктери бир ном чедер берген. Шүлүктериниң чыныдызын парлап үндүреринге белеткеп турар.

Ооржактар — найыралдыг өг-бүлө. Өөнүң ишти Елена Сояновна — пединститутту кады дооскан чаңгыскурсчусу, дээди эртемниг башкы. Олар үш ажы-төлдүт. Улуг кызы Долаана — башкы эртемниг, ам сайгарлыкчы, оглу Сайдаш банк системазында ажылдап чоруур. Хеймер кызы Сайзаана бо чылын Тываның күрүне университетин доозар.

Бо 2004 чыл Ооржактарның өг-бүлезинге үш дакпыр байырлал. Бирээде, хоочун мөге Сендаш бо апрель айда мугур 60 харлаар, ийде, Тываның Россияга эки тура-биле каттышканының 60, Кызыл хоорайның тургустунганындан бээр 90 чыл юбилейлерин демдеглеп байырлаарымыс төөгүлүг чыл. Ынчангаш бо төөгүлүг чыл хоочун мөгевис Сендаш Ооржакка орук баштаар сылдыс болзун!

Манай-оол ОЮН.

АРГА-ДУРЖУЛGAZY УЛУГ

Бистиң «Тыва даг-дүгү» комбинатка үр чылдарда ажылдап чоруур хоочуннары көргөш, бо кижилер чоргаарланыр. Чеже-даа берге үе, акша-көпөөк үнмейн турда, олар бо хүннерге чедир тура дүшпейн, ажылдап чоруурлар.

Ажылынга шыңгыы негелделлиг, харысгалгалыг болгаш чоңга, эш-өөрүнге хүндүткелдик. Аныктарга арга-сүмени кадып, оларның-биле ажылын бо-ла сайгарып чугаалашкан турарлар. Станя Ооржак, Эремаа Куулар, Тамара Куулар оларның ажылынга бердингенин билдир бис. Чеже-даа дээди эртемниг болза, чаа доозуп келгеш, ажылды сегирип алырга, дыка берге болгай, а хоочуннар дээди эртем чок-даа болза, чаа специалистердең дээр, практика кырында олардан хөйну билдир.

Ажылымыска бергелер турза-даа, удуртукчуларымыс А.Н. Наумов, В.А. Милосердов шимченгир, шийтирлиг, чогаадыкчы езу-биле ажылдап турарлар. Ооң түннелинде комбинадымыс хүнден хүнге багай эвес көргүзүлгелерин чедип ап, продукция бүдүрерин көвүдедип эгелээш.

Тамара МАРТАА.

Ак-Довурак хоорай.

АК-КӨК ХЕМНИЦ АЯЛГАЗЫ-БИЛЕ...

• Салим Сүрүң-оолдун төрүттүнгөн хүнүндөн 80 хар харлаанынга •

Эрткен чүс чылдың алдан-chedен чылдарын тыва шүлүк чогаалының чечектелишкенинин алдын үези деп болур. Ынчан С. Сүрүң-оол шүлүк бижиринин чаңчылчаан аянынга рифманы чедимчелиг кирип, тыва поэзияның аянын байлаштырган. Ооң шүлүк чогаалы өске чогаалчыларның шүлүктөринден бир онзагай ылгалдыг, чараш аялгалыг, аян-шинчилиг. Тываның ак-көк дагларын кым-даа ынчаар уян, чараш ынакшыл-биле чуруп көргүспезен боор.

С.С. Сүрүң-оолдун тоожу чогаалдары амгы-даа үеде хөй-ниитиге эки салдарын чедирбишаан. 70 чылдарның эгезинде ооң бижээни "Авазынга даңгырак" деп тоожуу арагалашкынын хоразын дидими-биле сойгалап, чүнүң-даа мурнунда, кижиниң арын-нүүрүнүгө эң багай салдарлыг, калчаа халаптың уржуктарын баш удур сагындырып турар. "Өске кадай" деп романында, "Кымның оглулу?" деп тоожуунда чогаалчы таптаашкын чылдарының социал буураашкындарының агымынга кактырган аныяк салгалдыг угаан-бодал ундараашкынының чылдагааннарын сайгарып көргүскен. Мөзү-шынар талазы-биле буураашкынның чылдагааннарын автор чонунуң чагай чаңчылдарындан хооругулангында деп көргүскен.

60 чылдарның эгезинде-ле чогаалчы репрессиялар айтырынын бир дугаарында көдүргөн. Ынчан парлаарын хоруп турган, ам чырыкче үнген тоожунуң эгелеринде кол маалыр Хеймеректиң омур-хевири тодаргай чуруп көргүстүнгөн. "Ынакшылдыр" деп тоожуунда С.Сүрүң-оол национализмниң илерээшкенинин база сойгалаан. "Тыва оол сээң биле орус уругнуң аразында ынакшыл дээрге, ийи кижиниң аразында анаа-ла хууда харылзаа эвес-тир, ол дээрге ийи чоннуң аразында найыралдыг херекези-дир. Ындыг бе? Мен бодаарымга, ындыг, өске-даа кижилер ынча деп көөр. Бодап

көр, үениң байдалы кандыгдыр... Маңаа чүве будаар болза хоржок" — деп, партия райкомунуң секретарының сагындырынын ам бодап көөрге, элдептиг. Ол дээрге кижиниң чырык, көдүр-лүүшкүнүгө сеткил-хөөнүнүң — ынакшылның кырынга политиканың хөлөгези-дир.

Бо бичии таварылга, мен бодаарымга, ынчангы совет литературага безин чаа чүүл бооп илерээр, а ук чогаалдың чедишкениниң чажыды болза, ооң сюжетти амыдыралга үндезилеттинген, оон алдынган. Ындыг салым-чолду чурттап эрткен кижилер турган.

... Ыракта көдээ школага Мария деп аттыг аныяк башкы уруг чедип келир. Душ бооп, ол чер чурттуг Хеймерек деп оол-биле таныжа бээр. Баштайгы көрүштөн деп чугаалаар ынакшыл кыптыгар. Шулту чүве амыдыралда илден. Хеймерек Марианы өске улуска-даа хүнней бээр, ооң авазы Чаш-Уруг орус кенинге бүзүрөвөс-даа хөөнүг. Аныяктарның сеткил-сагыжын, ынакшыл дуй тутар арга бар эвес, чаксы анай-хаак дег, частып чечектелир. А долгандыр адааргал, хоп-нүгүл, чугаа-соот. Хеймеректиң ава, ачазы орус улуска хөңнү чок, олар огулга өске уругну, Айдынмааны, будүү кудалап турар, деп хоп чугааны кара сагыштыг кижилер база тарадыр. Ол хоп-меге Хеймеректиң ачазын тутуп хоругдаарынга чылдагаан болур. КГБ-ниң төлөзү кылдыр, душ бооп, Марианың акызы Николай Иванович Шаробаро чедип келир.

Салым-чол долгандыр байдалдардан дыка хамаарылгалыг, а байдалдарны кижилер боттары тургузар.

Хеймерек салдынып, каразыларга туттуруп, саймааралга алзыр. Кадайы-биле бактажып, арага-дарыже хандыыр. Амыдыралдыг кадыг-шынгын шылгалдызынга ол белен эвес болган, чүү болуп турарын ол сайгарып шыдаваан, чөптүг шийтпирни

дилеп тывар аргазы чок болган. Чогаалдан чогаалче маалдарларның омур-хевири улам тодаргай ажыттынып, ажил, амыдыралы четче бижиттинер.

Ол үениң психологтуг нарын байдалы тода көргүстүнер. Барык чээрби чыл эрткенде бижиттинген "Ак-Төш" деп тоожуунга бот-боттарынга дөмейлешпес ийи кижини, Ондар биле Оолактың, омур-хевири амыдыралга бодунуң туружун тып чадаан Ондарга хоорай халаптың ораны болур. Кижиниң ниитилелден шуут хоорлурун, ооң сагыш-сеткилинин хоозураарын базым санап көөр бис. "Маалдарның" чүгээр сагыш сергедир чүвези — бойдус, аң-мең, ынчалзажок ажык-кончаа хөөнү ону улам тамыже чыгаар, безин чадаарда, чаңгыс ыдын, Ак-Төштү, садып эгелээр. Акшага-даа садыптар, бир шил водкага-даа садып чоруур. Бичии эник шаандан эезинге өөрөнгөн, Ак-Төш алаң бергедээр.

Ооң чаа ээзи хоорайга өскен Оолак көдээге барып кадарчылай бээр. Ак-Төшке ол езулук ээ болуп, эшти тыпкан. Кижиниң төрөөн бойдузунче эглири, чаңчылчаан ажыл-ижинче катап кирери мөзү-шынар буураашкынындан, сагыш-сеткил аймааралындан чарлырынын бир аргазы болур деп угаадылалды чогаалчы оттурар.

— Кижиниң салым-чаяаны ниитилеге көрдүнгөн. Критик Антон Калзанның "Үениң демдектери" деп номунда айытканы Сүрүң-оол тыва калбак чогаалга эң шыырак чогаалдарны бижигилсэн дээниге канчап чөпшээрешпес боор. Ында "Ак-Төш" деп тоожуну онзалап демдеглээн. Тываның Чогаалчылар эвилели ук тоожуну "Уругларга болгаш аныяктарга чогаалдар" деп номинацияга Тыва АССР-ниң уран-чечен литература талазы-биле күрүнө шаңгалынга нацио-

нал омур-хевири тургусканы база амыдыралчы уран-шынары дээш идиң үндүргөн турган.

Чогуум-на үстүнде адаттынган чогаалдарда авторнуң хамааты туружу тодаргай илереп турар. Оларны чөптүү-биле онзагай, тускайлаң чогаалдар деп санап үнелээн. Ынчалзажок чечен чогаал кавызынга ол-бо үскүлөжишкениң, адааргал чогаалчыга шаңнал тыпсырынга моондук болган. А. Сүрүң-оолдун чогаалдары ССРЭ-ниң улустарының 18 дылдарынче очулдуртунган. Кошкак чогаалдарны кайы-даа үеде өске дылче очулдура бербес деп чүве кымга-даа билдингир.

"Ак анай-биле Арбай-оол", "Ак-Төш" деп чогаалдарда тыва кижиниң мөзү-будүжү төрөөн чери-биле тудуш, оон кол укталып хевирлеттинерин автор бодунуң уран-эстетиктиг бийри-биле чуруп көргүскен. Элээди кижиниң сеткил-сагыжына хөй-ниитиниң хөөнү улуг салдарлыг дээрзин чогаалчы ытты дамчыштыр ажыдып тыпканы — тыва чечен чогаалга ооң кириген үлүг-хуузун тодаргай бадыткап турар көскү барымдаа-дыр.

Чогаал шинчилекчилери бистер моон сонгаар авторнуң хууда амыдыралының эрээ-човулаңдыг азы өөрүшкү-манайлыг талалары-биле ооң маалдарларының ужукталып тыылган "чажылтарын" сырый харылзаштырып тургаш, төөгүлүг үелерге хамаарыштыр уран сөскө тургускан омур-хевирилер бо үениң кижилериниң хөөннөрүгө дүүштүр база катап уран сайгарылганы кылып ужурулук бис. Ак деп хемниң уян каазындан хөөкүй Сүрүң-оолдун чурукчу сеткил-сагыжы ажукталган болгай.

Ол 30-35 чылдарның истеп-сүрүшкүнүгө таварышкан, ооң соонда дөзе берген (?) деп санап турарымыс кыдат кижиниң сураа оглуу болгай. Ооң өөнүң ишти база хайнак кижидир... Олар аныяанда кайызы-даа кайгамчык чараш кижилер чораан.

Аныяк шүлүкчү өгленириниң мурнунда Ажыкмаага (Надя Русеваның авазы) ынакшаан турган.

...Өске кижээ барзыңза-даа, Өвүр черже көшсүңзе-даа, Сени черле утпас-тыр мен, Сеткилимден үнемес-тир сен.

(1955)

деп хөйге билдингир кударанчыгырының чажыды мында чүве болбазыкпе.

Чогаалчының кадайы Октуй бодунуң кады төрөөн дунмазы Александр Хөртезиниң уруу Ританы чажында азырап алган. Ританы ам поляк ашактыг, Варшавада чурттап турар. Ооң кады төрөөн дунмазы ачазы Хөртезиниң майыын базып, чурукчу болган база ол хоорайда чурук башкылап турар. "Узар сугнуң сайла дажы дөмей-дөмей болбай канчаар" деп бурунгу ырда дег, кыдат уктуг угбашкылар ойнааркыстар ышкаш кайгамчык чараш, дөмей-дөмей чордулар. Салым-хуу деп чүве элдеп-ле боор чүве...

Мен Сүрүң-оолдан ам-даа дыка хөй чүүлдү өөренип ап чоруур мен. Улгаткан тумд ооң классиктерден очулдулары чогаалчы кижиге улуг аас-кежик болгаш тергиниң школа дээн сөстериниң шыннынынга дам бүзүрээр-дир мен. Ол Пушкинниң "Чес тураскаал" биле "Цыганнарын", Лермонтовтун "Мцыри", Ершовтун "Мөгениң ашчыгажын", Шолоховтун, Фадеевтиң калбак чогаалдарын очулдурган.

Тываның Улустун чогаалчызы С. Сүрүң-оолдун ады-биле оон делегейге оруун изээни Кызыл-Мажалык суурда ам кожуунун ном сагын адаан. Кызыл хоорайда Чуковский аттыг уруглар библиотекасынга ол бодунуң хууда ном сагын белекке берген. Төрөөн чонунуң культура хөгжүл-дезинге улуг чогаалчы хөй-хөй номнары-биле шак ынчаар бараан болуп, бистин аравыста, сеткил-чүрээвисте Ак деп хемниң аялгасы дег, чурттавышаан.

1991-2004 ч.ч.

Утпаалыңар

1956 чылда Москвага комсомолдун дээди школазын дооскаш, Тываже эеп чанып келгеш, "Тываның аныяктары" солунга ажылдаар сен деп айтышкын алгаш, (ынчан кол редактор С.К. Шойгу турган) чогаалчы С.В. Козлова-биле чаңгыс кабинетке ажылдай бердим.

Бир хүн кабинетке шевергин кылдыр кеттинген, кара баштыг кижиде келгеш, мендилежиң, С.В. Козлова-биле чугаалажы берди. Ол үнү чоруй баарга: "Тываның сурагыг чогаалчызы, ном үндүрер черин директору С.С. Сүрүң-оол-дур" — деп, С.В. Козлова меңээ чугаалады.

Удатпаанда мен чогаалчының күдээзи апардым — мээң өөм ишти Телгер Чымбаловна Салим Сазыговичиниң дунмазы кижиде болган. Оон эгелээшле С.С. Сүрүң-оолду эки таныыр, билер апарган мен. Бисти өгөлөп-баштаан кижилерниң бирээзи-даа ол. Мен ооң бажыңынга

кезек када күдээлөп-даа кирип, сөөлүндө мырыңай кады-кожа-даа чурттап чордувус.

"Тываның аныяктарының" соонда Кызылдың хооркомунуң бирги секретарына ажылдай бергеш, эртен эрте папкама колдуктап алгаш бар чыдырымда, Салим Сазыгович меңээ таваржып келгеш: "Деп-шээр-дир сен, байыр чедирип тур мен. "Хүрегенниң күжүн көөр, Хүрең-Дайның маңын көөр" дээр чүве-ле болгай, күдээ, эки ажылдаар сен" деп чугаалаан кижиде. Ону ам-даа сактып, утпайн чор мен.

Тываның хоочун журналисти, ам бистин аравыста чок И.Келик-Сенги чогаалчы Салим Сүрүң-оол биле чаңгыс бажыңга кожалар бооп чурттап чораан. Иван кожазын аажок хүндүлээр, ооң чогаалдарын үргүлчү номчуур, сонуургаар турган. Кажан чогаалчы чок апаарга, И.Келик-Сенги чогаалчының чурттап чорааны бажыңының даштынга ооң

ады-сывын бижээн мемориал самбыразын кылырын саналдап, солунга-даа бижип турду. Мынчага чедир оон чүү-даа үнмээн... Мен бодаарымга, ону чогаалчы Сүрүң-оолдун юбилейинге уткуштур кылып кагаз, хөй акша-тегерик-даа үнмес хевирлиг.

Дириг чорааш, боттарының истери — чогаалдарны кижилерге арттырып каан салым-чаяанның кижилерни утпайн, оларның чырыткылыг адын мөңгөжидери — бистин хамааты хүлээлгевис. Ынчангаш келир улуг байырларда уткуштур бистин аравыста чок чогаалчыларның чогаалдарындан үзүндүлерни азы шүлүктөрин чыгаш, чаңгыс альманах кылдыр парлаза кандыг ирги?

Бо ийи айтырыгны Чогаалчылар эвилели болгаш оон-даа үстүкү албан черлери өөренип көөр, черле шийтпирлээр боор деп идегеп артым.

Ендан ДАРТАН-ООЛ, номчукчу.

КӨК-КӨК ДАГЛАР

Хелегелиг, ылым-чылым, үн чок ышкаш Көк-көк даглар аразынга төрүттүндүм. Сарлык дозуп, өшкү ай деп — кадарчылап, Чалымнарда, чуңма ышкаш, маңнап өстүм.

Көшкелерлиг, шип-ле-шимээн, өлүг ышкаш Хөлчөк кадыр шорааннарже үнүп чордум. Кожаканга, эткен сыын дег, хереп алгаш, Хостуг үнүм — чүрээм ырын салып чордум.

Хөлүгүр көк, шип-ле-шимээн, өлүг ышкаш, Көк-көк даглар, көөрге-ле, үн чок ышкаш, Ырлаптар сен, олар сеңээ улажыптар. Ырак-чоокче ырың дораан тарадыптар.

Кара чаңгыс ыраажының хөңнү билер, Кандыг хөңнүн сөглексээн-дир, оортан болур: Хөглүг чорда, даглар база хөглүг ырлар. Көксү-хөрээң хөлээң болза, сен дег хөлээң...

Оларда ыр, сенде ышкаш, чеже-даа бар, Омак-сергек, шала муңгак — кандыг-даа боор.

Ынак Тывам даглар-биле бүргеттинген, Ырым — үнүм хаялардан дыңзып үнгөн.

1969.

КАРА-КАРА КАРАКТАР

Бир-ле черге бир-ле кыска душкан мен. Кандыг кыс-тыр, чараш бе деп айтырба. Биче када чугаалашкан ийик мен.

Кажан, каза болган чоор деп синикпе. Кара чаңгыс уттундурар ужуру чок Кара-кара карактары кайгамчык. Кайда силер, Кайда силер, Караңгыда сылдыстар — Кара-кара карактар?

Чаңгыс катап көрүптөргө, оларның Салбайн баар, сорунза дег, күжүн көр, Ынакшылга чагдап көрбөөн чүректиң Ындыг дүрген алзыпканын бодап көр. Ынчалза-даа оларны мен оскундум. Ырак, чооктан сураглангаш, тыппадым. Кайда силер, Кайда силер, Караңгыда сылдыстар — Кара-кара карактар?

Олар улуг, хөлчүктөр деп мактап боор, Олар чырык, шолбанга-даа деңнеп боор. Чуртувустун бүтү каазы оларда, Чуртталгага бүзүрөл-даа оларда. Ындыг болгаш чаштыр черни тыппастар. Ыявы-ла меңээ катап көстүрлөр. Кайда силер, Кайда силер, Караңгыда сылдыстар — Кара-кара карактар?

1964.

ТЫВАНЫҢ ВОДКАЗЫ ЭҢ АРЫҢ, ШЫНАРЛЫҢ

Тыва Республикада эзиртир суксуннар бүдүрүп үндүрүп, кады ажылдап турар "Тыва-Алко" КХН биле "Саян-Алко" ААН деп ийи бүдүрүлгө бар. "Тыва-Алко" деп чагыкчы бүдүрүлгенин чингине директору Мухаммат Сагитович Нургалев, бүдүрүкчү "Саян-Алконун" директору Арик Каң-оолович Сарыглар.

Бо ийи бүдүрүлгенин бүдүрүп турар продукциязы-даа, ажылы-даа, күүседир сорулгалары-даа чаңгыс ниити бооп турар. Ынчангаш ажылдың ниити түннели оларның кайзыннга-даа хамааржы бээр. Ынчангаш бүдүрүкчү "Саян-Алко" ААН дугайын бижиривиске-ле, ооң байдалы "Тыва-Алкога" база хамааржы бээр. Ынчангаш "Саян-Алко" хөй янзы маркаларның: "Субудай-Багатур", "XXI век", "Царевна-лебедь", "Московская", "Столичная" дээн ышкаш водкаларны

тынган бүдүмөлдөр эң эки дээн водкаларга турар, арагаларны хора чок болдурар, кижинин организмине чамдык арыглаашкыннарны чорудар бүдүмөлдөр бооп турар. Тываның суу база Россия Федерациязының девискээринде эң арыг. Ынчангаш тыва водкаларның шынары база Россияда эң эки. Ынчангаш республиканың чоок-кавы девискээрлеринде республикаларның чурттакчылары чүглө Тываның водказын садып алыс-саар апарган. Ооң шилдери безин каш янзы, көрүштүг, чараш апаргылаан, ынчангаш аалчыларга суй белек кылдыр безин сунуп болур шынарлыг.

Бис тыва водкаларның янзы-бүрү маркалары-биле таныш-каш, оларны канчаар кылып, жудуп белеткеп турарын көөрү-биле "Саян-Алконун" бүдүрүлгө цехтеринде келдивис. Арага кудар цехте шилдерде водкалар хөлчөк узун механизм езугаар шимчеп, бир аппаратка келгеш,

Маркетинг талазы-биле специалист Лада Биче-оол.

биле үргүлчү ажып, бирги черде чоруп турарын ол чугаалады. Удавас Тыва Республиканың 60 чылы болур байырлалга уктуштур "Золотая Тыва", "Тувиночка" деп аттарлыг чаа, оон-даа эки шынарлыг водкаларны бүдүрер деп турарлар. Ол чаа водкаларның баштайгы кылыгларын хынадыры-биле удавас Москваже чорудар деп турар. Оон-даа солун чүве — ол лабораторияга чодураа, долаана болгаш еске-даа каттар хандызы холлаан чаа водкаларны бүдүрерин база шенээр деп турары. Черле ынчаш ук коллектив чогадыкчы езу-биле дилээш-

Лаборант Т.Я.Кириллова араганың шынарын хынап тур.

Оператор О.В.Макеева ажыл үезинде.

Н.Д.Очур-оол хагдынган шилдерниң аастарын хынап тур.

бүдүрүп үндүрүп турар. Ук эзиртир суксуннарның составы безин ангы-ангы болду. Чижээлээрге, "Субудай-Багатур" деп водканың составында экстра деп спирт, суг, алкософт, пантокрин, глицерин, чигир дээн ышкаш бүдүмөлдөр, "XXI век" деп водкада экстра деп спирт, суг, чигир, лимон кислотазы, алкософт деп бүдүмөлдөр, "Царевна-лебедь" деп водкада экстра деп спирт, суг, чигир, хлебцы, ажыткы чок тараа, фулакт-плюс деп бүдүмөлдөр, "Московская" деп водкада экстра деп спирт, суг, натрий дикарбонат, уксутуг кислота дээш, еске-даа бүдүмөлдөр бар. Үстүнде адат-

аастары хагдынып, ескелеринге этикеткалар чыпшырып ап, оон еске бир аппаратка хааржактаар, а оон ам сөөлгү цехке хааржакта белең продукцияны кезек эрлер чүдүреринге белеткеп, бөлүктөй чыып турлар. Олла ажылдарны кудар аппараттың оператору О.В.Макеева, савалаан соонда ону дуглап хаар хүлээлгелиг Н.Д.Очур-оол, долбас азы аксы багай хагдынган шилдерни ангылаар И.Ш.Куулар аажок кичээнгейлиг хайгаарап, бичии-ле эпчөк чүүлдер болу бээрге, эдип турлар. Хааржактаар аппаратта ажыл элээн нарын болду. Ында аастары хагдынган, этикеткалары чып-

шынган, шимчээр механизм-биле тырлып чедип келген арагаларны Халыын Халимаа, Роза Сундуй-оол, Хаянмаа Дамба эде-хере каап, хааржактаарынга белеткей салып турлар. Оон водкаларның шынарын хынаар лабораторияга чедип келдивис. Ында оон эргелекчизи Татьяна Ярославна Кириллова чаа кылдынган эзиртир суксунунуң шынарын анализтеп тур. Оларның бүдүрүлгезинге эң эки водкалар бүдүртүнүп турарын Татьяна Ярославна база чугаалады. Оларның продукциязы Сибирь девискээринде арага кылып бүдүрүлгелерни ары, шынарының экизиниң талазы-

кинниг ажылдап турар деп чүве илдең. 2004 чылдың июнь 8-тен 11-ге чедир Москва хоорайга "Регионы России-2004" деп байырлыг делгелге болур. Бүдүрүп турар продукциязының ары, шынарының экизиниң талазы-биле Сибирь девискээринге үргүлчү тиилекчи бооп келген "Саян-Алко" ук делгелгеге киржири-биле база чалаткан. Канчап билир, бистиң чаңгыс чер-чурттугларывыс оон база тиилекчи бооп чанып кээрин. "Тыва-Алко", "Саян-Алко" чүглө боттарының бүдүрүп турар продукциязын чаартырынга эвес, хөй-ниити ажылдарынга,

культурлуг хемчеглерге база киржири турарлар болду. Боксер, мөгө спортчуларга маргылдаарга киржир органы берип, "деткичилеп-даа" турганнар болду. Апрель 24-те тыва филармонияның 35 чыл болур байырлалынга тураскааткан концертти база "спонсорлап" турарлар болду. Ол үеде Кызылдың Виктор Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының фойезинге "Тыва-Алко" КХН-ниң бүдүргөн продукцияларын делгээр. Араганы культурлуг ижерге, хүндүлүг чөм болур. Борис ОНДАР. Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

И.Ш.Куулар шилдер аксы быжыглар аппараттың ажылын хайгаарап тур.

Халыын Халимаа, Роза Сундуй-оол, Хаянмаа Дамба белең продукцияны хааржактап турлар.

Хааржактагы белең продукцияларны ажыгыннар садыгларже чорудары-биле белең чыдып турлар.

ЭНЕРЕЛДИГ, ЭРГИМ УГБАВЫС

Каа-Хем кожунунуң көктүг-шыктыг, каас-чараш Дерзиг-Аксы суурда чурттап орап 70 харлаар угбавыс Чайзат Шагдыровна Чолдак-оолдуң дугайында бижири бодал сагъжымга шагдала кирип, хөрэмни өйүп келген чүве. 70 харлаар чылында ол бодальмны черле боттандыра деп шийттирлеп алдым.

Дайын сөөлүнүң берге чылы — 1952 чылда аарыгның хайындан өл-чаш хей ажы-төлүндөн чарлып, ынак ававыс өске өртемчейже "чорупкан". Чоруунун мурнунда, эмчиге чыткан үезинде, улуг уруу Чайзатка (ол 7 класс доозуп турган) чагып-даа, дилеп-даа чыткан: "Чаш дунмаларыңны көрүп, дузалажып чор, уруум. Оларыңны черле кагба, кезээде кады чорунар".

Чайзаттын 4 кыс, 1 оол дунмалары, шынап-ла, чаш. Хеймери Аля 1 хар 8 айлыг, Анчымаа 4 харлыг, Шура — 6, Лида — 9, Сергей — 12. Ортумак школа доозуп, эмчи институту кирер күзөлдиг турза-даа, авазының чагынын сактып, өскүс дунмаларын кээреп, оларны эртем-билигге чедирерин бодал, ачазына дузалажырын бодал алган. 7 классты дооскаш, долу эвес ортумак школань шынзылгазын алгаш, ачазына мынча дээр: "Өренип алгаш келин, ачай. Оон улаштыр дунмаларыңны азыражыр мен". Чайзат Кызылга кээп, эмчи училищезинче чедийкинни өренип кирип алган. Харалаан, ооң эмчи болурун ачазы манап четтикпезен. Ача база аваның соондан үр болбаанда "аытаныпкан". Салым-чол ындыг каржы болган.

Эмчи сургуулу доозуп алгаш, 1 чыл бурунгаар башкы сургуулу дооскан таныжының чанына ажилдаарын дугурушкан. Оозу Тожунуң Тоора-Хемге башкылап турган. 4 кыс дунмаларын

эдертип алгаш, барып-даа көрбээни ырак-узак кожунуң чорупкан. Оол дунмазы Сергей трактористер сургуулунга өөренир мен дээр артып калган.

Чон караа көскү дижири-ле чөп. Хей урууларлыг аныяк эмчи келген дээрзи чон ортузунга дыргын тарай берген. Ол шагда пенсия, пособие деп чүве бар эвес, аныяктар аразында чугалажып, сүмележип, салымын кадып алгаш, эвээш-биче шалыңы-биле азыранчыл чурттап эгелзэннер. Кара-оол Кыргысович честевис школага башкылап, угбавыс Чайзат Шагдыровна эмчинин чымшытыг ажилынче шымнып кирген. Тайга-сын ажилдыр-даа, хем-хөл кежилдир-даа чалалгаларже удаа-дараа көдээ эмчи чедип турган болбайн аан. А бажыңга уруулар чанына Кара-оол Кыргысович артып каар. Башкы кижиге болгаш,

урууларны ажил-ишке өөредип, шын орукче сургап, кижизидип турган. Уруулар боттары база бажың ажилыңга сонуургалдын көргүзө берген.

Оон бээр хей-ле үе эрткен. Угба-честевис өскүс дунмаларын боттарының 2 огу, 1 кызы-биле денге эртем-билиг чедирип, амырдалдың делгем оруунче үдзэннер.

Олар бүгү назынында бистерге — шуптувуска эки үлегерчижек болуп, ак сеткилдиг ажилдакчылар болуп келген. Кара-оол Кыргысович барык 50 чылдарнын

дургузунда өөредилге-кижизидилге ажилыңга чаштар-биле ажилдап келген. Чайзат Шагдыровна база-ла чонун кады дээр ол хире чылда ажилдап келген. Кайызы-даа — күш-ажылдың хоочуннары. Шанналмакталдары, грамота, дипломнары эмгежок.

Чүгле хүлзэнген ажилыңга эвес, а хей-нитинин ажилыңга база идепкейлиг кижип чорааннар.

Сөөлүгү чылдарда Чолдак-оолдар Дерзиг-Аксының интернат бажыңына инвалид ажы-төл аразыңга ажилдап турдулар. Кадыг баксырааш, ам бөгүн пенсияда оларлар. Оларның ажы-төлү-даа, дунмалары-даа эртем-билиг кижилер болган бис. Ол дээр эриг баарлыг угбавыс биле честевистин ачазы-дыр дээрзин билип, аңаа өөрүп чор бис.

Бистин аравыска ам-даа хей чылда өмөк-дөмөк болуп, кады-кожа чоруурун эргим кижилеривиске күзедивис.

Лидия БАА-САРЫП.

Хоочуннар — аравыста

Кысказы-биле

делегейниң амгы үениң танцыларының "Айседора" деп мөөрейинге киржири-биле чорупкан.

Кызыл хоорайга март айның кыжыраң соок хүннеринин бирээинде Ленин кудумчузунда 2 каат бажыңнарнын ниити арыланыр бажыңының үдүндөн тывылган чаа төрүттүнген бичии оол амы-тынның арткан. Апрель 3-те эртен эрте "Аялга" сазының артында контейнерден чаа төрүттүнген бичии чаштын өлүг мөчүзү (тыва) чаш төлдүн уруг сырты-биле кады тывылган. Бичии чаштын аксын скотч-биле чыпышырып каан болган.

Апрель 12-де Кызылдың №2 школазы ортумак школа кылдыр эде адаттынганын бээр 60 чыл болганына тураскадып доозукчулар-биле ужуражылганы эрттирген.

Школа боду 1927 чылда тургустунган. Ол 1944 чылдың апрель 12-де ортумак школа кылдыр эде адаттынган. Кызылдың № 2 ортумак школазының 1947 чылда дооскан эң баштайгы доозукчуларының бирээзи — Тыванын этнограф эртемдени, салым-чаянның чогаалчызы М.Б.Кенин-Лопсан. А Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак 1962 чылда мөңгүн медаль-биле дооскан. Бистин корр.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа. Кол редактор Аргур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторунун оралакчылары — 1-19-87, 1-40-77, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. КИДИСТЕР: нитител-политиктиг килдис — 1-18-10, культура, өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажыл-агый, үлетпур килдистер — 1-17-09. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама. Тираж 9398. Чагыг 52.

ЮБИЛЕЙИЦЕР-БИЛЕ:

"Будуктуг ышка куш чыгыр, Буянын өгте чон чыгыр".

Ындыг буянын өг-бүлениң ээзи, бистин эргим өгбевис Монгуш Какыйлаевич ШЫБРАП 60 хүннерде 80 артты ажыр басып, сеткил-сагъжы сергек, сүлде-сүзүү бедик чурттап чоруур. Кунчуувус Шурумаа Шулукаевна-биле кады чурттааш, 55 чыл болганын база демдеглээрлер.

Энерелдиг эргим өгбелеривиске юбилейлери-биле байыр чедирип, чаштын эң чараш чекетерин сунуп, чагай чолду, кадыкшылды күзедивис!

Дунмалары, кензэттери Монгуштардан.

ТӨРÜТТÜНГЕН ХҮНҮЦЕР-БИЛЕ

Бистин эргим, ынак ававыс Вера Донгаковна ДАНЗЫН бөгүн 60 харлаан. Ол 1967 чылда Улан-Удэнинь культура институтунун библиотека салбырын дооскаш, Өвүр кожунунун библиотекаларына үжен ажыг чылдарда ажилдаан.

Ававыс — күш-ажылдың хоочуну, 2 оолдуң, 1 кыстың хайыралыг иези, 5 уйнуктарнын енерелдиг кырган-авазы, ачавыстың идегелдиг чөлөңгийжи. Төрүттүнген хүнү-биле ававыска бажыг кадыкшылды, узун назынын күзедивис.

Өөнүң ээзи, уруглары.

Шеригден чагаа

Мени Салчак Мурат Николаевич дээр, Бай-Тайга кожунунун төвү — Тээли суур чурттуг мен. Амгы үеде Пенза хоорайда шериг албан-хүлээлгем күсөдип тур мен, чанарымга чедир санныг хонуктар арты.

Бо чагааны бижип орап ужурум болза, Тээли суурда үр үениң иштиңде эмнелге шугумунда ажилдап чоруур хүндүлүг даай-авам Чимит Анна Дугаровнаның апрель айда төрүттүнген хүнү, ынчангаш "Шын" солунунун редакциязын таварыштыр эргим, ынак даай-авамга болгаш ада-иемге, чоок төрелдеримге бүгүдеге чүгле экини чүрээм ханызындан күзевишаан, мээң бо чагаамда шүлүктү парлап бээрин диледим.

Даай-авай

Төрзэн Тывам талыгырда ырак-даа бол, Төрүттүнген хүнүңерни утпаан-дыр мен. Дөртөн артты, дөртөн хемни эрткен-даа бол, Дөмей чалы, аныяк сен, даай-авай.

Төрзэн суурда мени манаан даай-авамга, Дөргүл-төрел, ада-ием бүгүдеге Дөртөн хонгаш чеде бээр мен, ынчан харын Дегерези оглу мени уткуп аар боор.

СПОРТ СПОРТ СПОРТ

"ХОЛ ЧОГУЖУ"

Иркутск хоорайга Сибирь федералдыг округтун бирги чери дээр ССРЭ-ниң ийи дакпыр маадыры, генерал А.П.Белобородовтун чырык адынга тураскааткан "шеригниң хол чогужунун" маргылдаазына 9 хоорайдан шыырак спортчулар киришкен. Аңаа Сүт-Хөл кожундан 6 спортчу чедийкинниг киришкеш келген. Оларнын удуртукчузу Суг-Аксы суурда уругларнын спорт школазынын директору А.Х.Ондарнын дыңнатканы-биле алырга, оолдарга ынаар чоруурунга деткимче-дузаны Чазактын тус чер башкарылгазынын девискээр эргелелинин удуртукчузу А.Н.Ондар база кожун чагырыкчызы И.Ш.Монгуш көргүскеннер.

Чидиг демиселдин түңнелинде бирги черни Курск облазынын, ийигизин Новосибирск

хоорайнын спортчу командалары алган. Тыванын адын камгалаан Сүт-Хөлдүн аныяк спортчулары үшкү черни ээлзэн. Тус-тузунда деңзи аайы-биле эрткен маргылдаага 60 килге Седенбал Ондар алдыгы черни, 65 килге Алексей Каң-оол үшкү черни алгаш, спорт мастеринге кандидаттын нормазын күсөдип алганнар. Доржу Монгуш 70 килге алдыгы черни ээлзэн. Ол ышкаш аныяк спортчу Амир Куулар 75 килге ийги черни алгаш, спорт мастеринге кандидаттын нормазын күсөдип, мөңгүн медальды чаалап алган. Тренер башкылар Шолбан Монгуш, Алаш Монгуш 85 килден өрү деңзилерге үшкү черни алгылаш, база-ла спорт мастеринге кандидаттын нормазын күсөткеннер.

Бораш ОНДАР.

ЧАЗАЙ НОМЧУУР

2004 чылдың март 18-те "Шын" солунга 2004 чылда мал ажил-агыйыңга эң эки көргүзүглер конкурзунун дугайында Дүрүмнүн сөөлүндө № 6, 7 таблицаның 3-кү графазын "Бүгү төрүттүнген чаш малдын баш саны хуу" деп чазай номчуур.

МӨГЕЙДИВИС

2003 чылдың чеди айның он тоста бистин чаптанчыг чаш оглу-вус озал-ондакка таварышкаш, аныяк назынындан, чырык өртем-чөйдөн кезээ мөңгөде чарлып чоруткан. Эскүс арткан ийи бичии оолдарывыс: "Ачавыс кайыл" деп бо-ла айтыра бээрге, харыылаар сөстөр тыппайн, кейде-ле оларны өскээр чардыктырып, бүдүү караавыс чажын аштап чор бис. Кыраан назынында ажы-төлүн чидирери човулаң боор чүве-дир.

Бис ийи кырган хар-назынывыс улгады берген-даа болза, уйнуктарывысты азыражып берип, каш мал-маганывысты карактажып, ажы-төлүсү-биле бот-боттарывыска дузалажып чор бис. Боттарывыс дөрт ажы-төлдүг улус бис — улуг оглувус биле ийи кызывыс эртем-билигил. Оларнын уруг-дарыы өзүп келгеннер — чамдыктары институтта, чамдыктары школа доозар деп турар. Ынчалза-даа хеймерегим мээң сагъжымдан кажан-даа үнмес.

Оглувусту ажаарыңга улуг ачы-дузаны чедирген, бистин ажыг-шүжүүвүстү үлежип келген бүгү-ле улуг-бичии төрелдерге, кудаларга болгаш кожа чурттап чоруур чонувуска черге чедир мөгейдивис.

Раиса БАДЫ-НАЗЫН. Туран суур.

ШЫН

e-mail: shyn@tuva.ru Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 3010181060000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациязынын Парлалга болгаш массалыг информация чепсектеринин талазы-биле хоойлужудулганын чорудулганынга контроль болгаш бүрүткелинин Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттирген дугаары — Т-00007. Индекс 10002; 10003. ТР-нин парлалга болгаш информация куркомитетинин типографиязынга парлаан. (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттынган материалдарнын авторларынын бодалдары редакциянын туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыгтыңан саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыллары дээр авторлар боттары харыылаар.